

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
İLAHİYYAT FAKÜLTƏSİNİN

**ELMİ
MƏCMUƏSİ**

№ 07 (07) MART (MART) 2007

KUR'AN'DA MÜŞKİL BİR MESELE: CEHENNEM AZABININ EBEDİLİĞİ

Mustafa Altundağ*

GİRİŞ

Âhirete iman, İslâm'ın temel esaslarından biri olup İslam fırkaları arasında bu esasa iman konusunda herhangi bir ayrılık yoktur. Ancak âhret hayatının mahiyeti ve süresi gibi ayrıntıya dair bazı meselelerde zamanla farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Tartışma konusu haline gelmiş hususlardan birisi de cennet ve cehennem hayatının âkıbeti meselesidir. İslam âlimlerinin kâhır çoğunluğu cennet ve cehennem hayatının sonsuza dek sürüp gideceği, cehennemlik olmuş müminlerin cezalarını çektikten sonra cennete girecekleri inancındadırlar. Mutezile ise tövbe etmeden ölmüş büyük günah sahibi her insanın (fâsık) cehennemde ebedi kalacağı düşüncesini savunur. Bu iki yaklaşımın yanı sıra İslâm tarihi boyunca marjinal bazı görüşler de dillendirilmiştir. Cehm b. Safvân (ö. 128/745), zamanı gelip cennet ve cehennemin varlığının sona ereceği, bunların sona ermesiyle birlikte içinde bulunan varlıkların da yokluğa karışacağı ve nihayet varlık âleminin ezelde olduğu hali alıp Cenâb-ı Hak'tan başka hiçbir şeyin kalmayacağı fikrini ortaya atmıştır. Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849) ise cennet ve cehennemi ebedi görmekle birlikte bu iki yurttaki bulunan insanların hareketlerinin zamanla son bulacağını, onların dâimî bir hareketsizlik halinde kalacaklarını öne sürmüştür. Öte yandan Cebriye'nin Bittîhiyye kolu, cennet ve cehennem halkının yaşamlarının sürekli olduğu, ancak bu yaşamın tıpkı sirke ile gıdalanan sirke kurdunun veya bal ile gıdalanan bal kurdunun yaşamı tarzında devam edeceği kanaatini benimsemiştir.¹ Bu tür iddialar, diğer

* Doç.Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul-Türkiye

¹ Bk. Ebü'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn va'htilâfi'l-musallîn* (nşr. Hellmut Ritter), Viesbaden 1382/1963, s. 474-475; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne* (nşr. Fatıma Yusuf Haymî), Beyrut 2004/1425, I, 27, 45; İbn Kayyim

İslâm âlimleri tarafından şiddetle reddedilmiş ve ikna edici delillerle çürütülmüştür, bu yüzden de taraftar bulamamıştır.

Bu iddiaların yanında İslâm bilginleri arasında ebedilik konusunda cennet ve cehennem arasında ayırımı giden ve cennet nimetlerinin ve halkın ebedi olduğunu, fakat cehennem veya azabının inkârcılar için dahi zamanı gelip sona ereceğini söyleyenler de çıkmıştır. Meselâ İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), cehennemin buna bağlı olarak da cehennem azabının sonlu olduğu görüşünü benimser ve bunu uzun uzadıya savunup delillendirmeye çalışır. Cehennemin veya azabının ebedî olmadığı, uzun süre devam etse de zamanı gelip sona ereceği yönündeki görüş son zamanlarda azımsanamayacak miktarda taraftar bulmaya başlamıştır. Kâdiyânî Mevlana Muhammed Ali, Musa Bigiyef, Muhammed Esed bunlara örnek gösterilebilir. Ömer Rıza Doğrul'un Tanrı Buyruğu adlı meâlindeki görüşleri de bu yönde olmakla birlikte, onun Mevlânâ Muhammed'den etkilenme veya tercüme olduğu anlaşılmaktadır.

Eskilerde olduğu gibi son zamanlarda da onların bu görüşünü değerlendiren çalışmalar yapılmıştır.² Bu makale de söz konusu görüşü eleştirel bir tarzda ve Kur'an âyetleri ışığında tahlil etmeyi hedeflemiştir. Ancak fazla tekrara düşmemek için, önceki çalışmalarda üzerinde fazla durulmayan yönler ağırlık verilecektir. Ayrıca cehennemi ebedî görmeyenlerin Kur'an'a dayalı olmayan gerekçelerine yer verilmeyecek; âhîret hayatının bütünüyle sona ereceği veya hayatın hareketsizlik halinde süreceği gibi marjinal iddialara; konuyla doğrudan bağlantısı bulunmayan cehennem azabının keyfiyeti (cismânî-rûhânî oluşu) gibi meselelere girilmeyecektir.

Cehennem azabının ebedi olup olmadığının ortaya konması, insanın bu dünyadaki iman ve ameline doğrudan etki edecektir. Dolayısıyla bu konudaki çalışmaları, yararsız gayretler olarak görmemek gerekir

el-Cevziyye, *Hâdi'l-ervâh ilâ bilâdi'l-efrâh*, y.y. (el-Mektebetü't-tevfikiyye), ts., s. 337-343.

² Son zamanlarda yapılan çalışmalara şunları örnek gösterebiliriz: Mustafa Sabri Efendi, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi (İlâhî Adalet*, nşr. Ömer H. Özalp, İstanbul 1996 adlı eserin içinde); Ahmet Çelik, *Cennet ve Cehennemin Sonsuzluğu*, Erzurum 2002.

A. AHİRET AZABININ SONSUZLUĞUNA DELİL GÖSTERİLEN NASLAR

Cehennem azabının, inkârcılar için çok uzun müddet devam etse de nihayete ereceğini savunanların görüşlerini ve öne sürdükleri gerekçeleri ele almadan önce, söz konusu azabın müddetini belirlemede yardımcı olacak naslar üzerinde durmak uygun olacaktır. İslâmî naslarda, özellikle Kur'an'ın birçok âyetinde, âhiret azabının süresi hakkında yeterli bilgi mevcuttur. Bu başlık altında söz konusu naslardan delâleti zahir olanlara yer verilecektir.

1. Hulûd ve ebed kelimeleri

Cehennem azabının sonsuz olduğunu en açık şekilde ifade eden âyetlerin başında, cehennemliklerin cehennemde “ebedî olarak kalıcı” (*hâlidîn ... ebeden*) olduklarını beyan edenler gelir.

Hulûd ve *ebed* kelimelerinin tahlili ileride (B/2) yapılacağından burada ayrıntıya girilmeyecektir. Şu kadarı belirtilmelidir ki, *hulûd* kelimesi otuzdan fazla âyette cehennemliklerin cehennemde kalışlarını ifade için kullanılmıştır. Kâfirlerin cehennemde kalışları üç âyette ise *hulûd* ve *ebed* sözcükleri birlikte kullanılmak suretiyle belirtilmiştir (Nisâ 4/169; Ahzâb 33/64-65; Cin 72/23). Bu iki sözcüğün ebedilik bildirmediği yönündeki iddiaya ileride değinilecektir.

2. Beka kelimesi

İnkârcıların cehennemde ebedi kalacaklarını ifade eden kelimelerden birisi de “bir şeyin ilk hali üzere sabit olması” manasına gelen ve “sona erme”nin zıddı olan bekâ kelimesinin ism-i tafdil haliyle “ebkâ” şeklindeki kullanımınıdır. Bu kelime Cenâb-ı Hak ve O'nun âhirette müminler için hazırladığı nimetler hakkında kullanıldığı gibi³ âhiret hayatı için ve özelde de âhiret azabı için kullanılmıştır: “*Oysa âhiret daha hayırlı ve daha bekâlıdır*” (el-A'lâ 87/17). “*Elbette âhiretin azabı daha çetin ve daha bekâlıdır*” (Tâhâ 20/127). Âhiretin, âhiret nimetlerinin ve azabının kalıcılığının âyetlerde “daha bekâlıdır” tarzında üstünlük bildiren kullanımla ifade edilmesi, söz konusu varlıkların uzun süre devam etseler de sonlu olacakları anlamına gelmeyeceği, âyetlerdeki söz geliminden açıkça anlaşılmaktadır.

³ Bk. Tâhâ 20/73, 131; Kasas 28/60; eş-Şûrâ 42/36.

3. İkâmet, vâsıb ve garâm kelimeleri

Azabın sonsuzluğunu bildiren kelimelerden bir diğeri de Türkçeye “devamlı/dâim” diye aktarılabilecek olan *mukîm* kelimesidir.⁴ Bu kelime azabın sıfatı olarak (*azâbun mukîm: devamlı azap*) şeklinde Kur’an’da beş âyette⁵ yer almaktadır. *Mukîm* kelimesi bir âyette (et-Tevbe 9/21) de cennet nimetlerinin sıfatı olarak zikredilmiştir. Bu konuda yakın anlamlı kelimelerden bir diğeri de “vâsıb” sözcüğüdür. Sözlükte “devamlı, sınırsız” manasına gelen sözcük bir âyette (es-Sâffât 37/9) cehennem azabının niteliği olarak yer almıştır. Cehennem azâbının mahiyeti bir âyette (el-Furkân 25/65) ise Türkçeye “geçici olmayan, alacaklı gibi enseye binen” anlamındaki “garâm” kelimesi ile ortaya konmuştur.

4. Kâfirlerin cehennemden çıkamayacaklarına dair âyetler

Kâfirlerin cehenneme girdikten sonra pişmanlıklarının ve kendilerine ikinci kez dünyaya dönme fırsatının verilmesi temennilerinin anlatıldığı Bakara âyetinin (2/167) sonunda “*onlar artık ateşten çıkacak değillerdir*” denilmekte, Hac sûresinde (22/22) kâfirlerin cehennem azabının verdiği ıztıraptan ötürü oradan çıkmaya her teşebbüs ettiklerinde oraya geri döndürülecekleri belirtilmekte; benzer bir ifade Secde sûresinde (32/20) yer almakta; İnfitâr sûresinde (82/16) ise cehennemden hiç ayrılmayacakları dile getirilmektedir. Şu âyetler de kâfirlerin söz konusu durumlarını ortaya koyması açısından önemlidir: “*Onlar ateşten çıkmak isterler, fakat oradan çıkacak değillerdir. Onlar için sürekli bir azap (azâbun mukîm) vardır*” (Mâide 5/37); “*Suçlular cehennem azabında ebedi kalacaklardır (hâlidûn). Azap kendilerinden hiç hafifletilmeyecektir. Onlar azap içinde artık ümitlerini yitirmiş haldedirler*” (Zuhuf 43/74-75).

5. Allah’ın inkârcuları bağışlamayacağına dair âyetler

Cehennem azabını ebedi görmeyenler sıklıkla Allah’ın rahmet ve mağfiretine vurgu yapmaktadırlar. O’nun rahmetinin kuşatıcılığı üzerinde ileride (B/3) durulacağından burada mağfiret konusuna değinilecektir. Evet, çok sayıdaki âyet Allah’ın çok bağışlayıcı olduğunu dile getirir. Ancak bundan yola çıkarak kâfir olarak ölenleri de bağışlayıp cehennemden azat

⁴ Bk. Râgıb el-İsfahânî, *kvm* md.

⁵ Bk. Mâide 5/37; Tevbe 9/68; Hûd 11/39; Zümer 39/40; Şûrâ 42/45.

edeceği sonucuna varılabilir mi? Kur'an'a baktığımızda, cehennemde ebedi olarak kalacak kâfirleri Cenâb-ı Hakk'ın aslâ bağışlamayacağı duyurulur (Nisâ 4/168). Benzer ifade inkârda derinleşenler, kâfir olarak ölenler ile münafıklar hakkında da kullanılmıştır (Nisâ 4/137; Tevbe 9/80; Muhammed 47/34; Münâfikûn 63/6). Ayrıca Nisâ sûresinin iki yerinde (4/48, 116) Allah'ın şirk (inkâr) dışındaki bütün günahları –dilerse- bağışlayacağı belirtilmektedir. Bundan da anlaşılır ki O'nun mağfireti küfür üzere ölenleri kapsamayacaktır. O'nun bütün günahları bağışlayıcı olduğunu bildiren Zümer âyeti (39/53) –ileride tekrar gündeme geleceği üzere- dünyada mümin kâfir bütün günahkârları tövbeye davet niteliği taşımakta; dünyada tövbe edildiği takdirde inkâr da dahil ilâhî af dışında kalacak hiçbir günahın olmadığını ortaya koymaktadır. Ancak ölüm anında ve bir de kâfir olarak ölenlerin tövbesinin kabul edilmeyeceği yine Nisâ sûresinde açıkça ifade edilmiştir (4/18).

6. Kâfirlerin cennete giremeyeceklerini, cennetin onlara haram kıldığını bildiren âyetler

Kâfirlerin, Allah'ın hükmüne göre, cennete girmelerinin imkânsız olduğu, A'râf sûresinin 40. âyetinde “*deve iğne deliğinden girinceye kadar onlar cennete giremezler*” ifadesiyle açıklanmıştır. “Deve iğne deliğinden girinceye kadar” sözü Arapçada bir deyim olup Türkçedeki karşılığı “Balık kavağa çıkıncaya kadar” sözüdür.⁶ Kâfirler hakkında böyle bir deyim kullanılmakla onların cennete girmelerinin muhal olduğu vurgulanmaktadır. İbn Âşûr'un isabetle belirttiği gibi bu deyim, kâfirlerin cehennemde ebedî kalacaklarını bildiren 36. âyeti etkili bir şekilde tekit niteliğindedir; 36. âyette zikredilen ateşte ebediliğin (hulûd) “ateşte uzun süre kalmak”tan kinâye olma ihtimal ve tevehhümünü de ortadan kaldırmaktadır.⁷

⁶ Bk. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1982, III, 2161-2162.

⁷ Muhammed Tahir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, y.y., t.y., VIII, 125.

İslâm âlimlerinin âyetten anladıkları mana bu olmakla birlikte bazı mutasavvıfların: “Allah, deveyi –hakikatini değiştirmeden- iğne deliğinden geçecek kadar küçültmeye kâdirdir. Böylece onların da cennete girmeleri için bir ümit kapısı açılmış olur” anlamına gelebilecek sözleri vardır. Tabi böyle bir yaklaşım başta dil mantığına ve edebî san'ata terstir: Örfte iğne deliği küçüklükten, deve ise büyüklükten kinayedir. Bu konuda Mustafa Sabri Efendi'nin şu izahı ile iktifa

Üstelik yine aynı sûrenin cehennem ahvâlinden bahseden ileriki âyetlerinde (7/50) Allah'ın cennet nimetlerini kâfirlere haram kıldığı -cennet ehlinin dilinden- anlatılır. Demek ki, A'râf sûresinin cennet ve cehennem ahvalini konu edinen uzunca pasajı (34-53. âyetler), aslında, kâfirlerin uhrevî âkîbetleri konusunda yeterli bilgiyi ihtiva etmektedir. Allah'ın cenneti müşriklere haram kıldığı Mâide sûresinde (5/72), Hz. Îsâ'nın diliyle de beyan edilmiştir.

7. Cehennem ve halkının ebedi olduğuna dair hadisler

Yukarıda zikredilen âyetlerin yanında birçok hadis de cehennem azabının ebedi olduğunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Burada onlardan birkaç tanesi kaydedilecektir.

-“Kıyamet günü (cennetlikler ve cehennemlikler birbirinden ayrıldıktan sonra) ölüm alaca bir koç suretinde getirilir, cennet ile cehennem arasında durdurulur ve ‘Ey cennet halkı sizler bunu tanıyor musunuz?’ diye sorulur. Cennetlikler hemen boyunlarını uzatıp başlarını ona doğru kaldırıp bakarlar: ‘Evet tanıyoruz bu ölümdür’ derler. Daha sonra cehennemliklere ‘Ey cehennem halkı! Bunu tanıyor musunuz?’ denir. Onlar da başlarını kaldırıp bakarlar: ‘Evet tanıyoruz, bu ölümdür’ derler. Ardından koç suretindeki ölüm boğazlanır ve: ‘Ey cennet halkı! Cennette ebedî yaşayacaksınız; artık ölüm yoktur! Ve ey cehennem halkı! Sizler de yerinizde ebedîsiniz, artık ölüm yoktur’ denilir.”⁸

-Kıyamet günü karşılaştığı babasının acıklı halini gören Hz. İbrahim: “Rabbim! Kıyamette beni utandırıp mahzun etmeyeceğine dair bana söz vermiştin” diyecek. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak: “Ben cenneti kâfirlere haram kıldım” buyuracaktır.⁹

edilecektir: Kur'an kâfirlerin cennete girmelerinin imkânsızlığını, en büyüğün en küçüğe girmesi şeklinde anlatmıştır. Büyüklük küçüklük kavramları, mahiyeti ilgilendirmeyen ârızî şeylerden sayılsa bile ayette büyüklük sembolü olarak kullanılan devenin mahiyetinde yani edebi olarak kullanılışında büyüklük anlamı olduğundan, küçüldükten sonra onda deve mahiyeti kalmaz (bk. *Îlâhî Adâlet*, s. 118).

⁸ Buhârî, Tefsir 19/1; Müslim, Cennet 40.

⁹ Buhârî, Enbiyâ 8.

- “...Allah'ın birliğine ve Muhammed'in peygamberliğine şeksiz şüphesiz inanmış olarak Allah'a kavuşmayan kimse, cennet(e girmek)ten mutlaka alıkonulur”¹⁰

- “Siz iman etmedikçe cennete giremezsiniz...”¹¹

B. AZABI EBEDÎ GÖRMEYENLERİN DELİLLERİNİN ANALİZİ

Bundan önceki ana başlık altında kaydedilen naslar, aslında, cehennem azabının ebedî olduğunu ortaya koymaktadır. İslâm âlimlerinin çoğunun kanaati de bu yöndedir. Ancak ulemadan az da olsa bir kısmı, bazı nasların yanında selefe nisbet edilen bir takım haberlere dayanarak azâbın kâfirler için ebedî olmayacağını savunurlar. Bu başlık altında onların argümanları eleştirel bir yaklaşımla ele alınacaktır.

1. Azabın ebediliği konusunda müşkil üç âyet

Azabın sonlu olduğunu savunanlar öncelikle Kur'an'dan ikisi anlam açısından birbirine yakın üç âyeti delil gösterirler. Burada, söz konusu üç âyet ve buna bağlı olarak ortaya konan görüşler iki başlık altında ele alınacaktır.

a) Hûd 11/107 ve En'âm 6/128. âyetleri

Konuyla ilgili işkâlin ortaya çıkmasına sebep teşkil eden noktaların daha iyi görülebilmesi için Hûd âyetini öncesi ve sonrası ile birlikte okumakta fayda vardır:

(106. Bedbaht olanlar ateştedirler. Onların orada bir soluk alışverişleri vardır ki!.. 107. Onlar **gökler ve yer durdukça** orada **ebedi** kalacaklardır, **Rabbinin dilediği hariç**. Rabbin gerçekten istediğini yapandır. 108. Mutlu olanlara gelince onlar da cennettedirler, **gökler ve yer durdukça** orada **ebedi** kalacaklardır, **Rabbinin dilediği hariç**. Bu kesintisiz bir lütuftur (Hûd 11/106-108).

¹⁰ Müslim, İman 45.

¹¹ Müslim, İman 93; Ebû Davud, Edeb 131; Tirmizî, İsti'zân 1.

(Meskeniniz ateştir. **İçinde ebedi kalacaksınız, Allah'ın dilediği hariç.** Şüphesiz Rabbin, hüküm ve hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir” (En’âm 6/128).

Görüldüğü gibi Hûd âyetlerinde cehennemliklerin ateşte **gökler ve yer durdukça** ebedî olarak kalacakları belirtildikten sonra “**Rabbinin dilediği hâriç**” denilmek sûretiyle bir istisna getirilmiştir. Benzer şekilde cennetliklerin de cennette gökler ve yer devam ettikçe ebedi kalacakları belirtildikten sonra aynı istisna kaydı onlar için de konulmuştur. Âyetlerin sonunda cehennemlikler hakkında “Rabbin dilediğini yapandır” denilirken cennetlikler hakkında “Kesintisiz bir lütuף” sözüne yer verilmiştir. En’âm âyetinde ise yalnızca cehennemlikler söz konusu edilmiş; onların cehennemde -Allah'ın dilediği hariç- ebedî olarak kalacakları açıklanmıştır. En’âm âyeti, ifade bakımından, kısmen, Hûd 107’ye benzediğinden, ayrıca ele alınmayacak, tartışmalar, daha çok, Hûd âyetleri üzerinden yürütülecektir.

Birçok âyet, cennet ve cehennemin ebedî olduğunu bildirirken yukarıda zikredilen âyetlerde cehennemliklerin, hatta cennetliklerin ebedî kalışları, “*gökler ve yer devam ettikçe*” ve ayrıca “*Rabbinin dilediği hâriç*” kayıtlarıyla sınırlandırılmış gibi bir izlenim uyandırmaktadır. Bu da ulema açısından müşkil bir vaziyet arz etmektedir. Bu işkâl sebebiyledir ki konu hakkında, -bazıları kendi arasında birbirine tamamen zıt olan- çok farklı yorumlar ortaya çıkmıştır. Görüş sahiplerinin bir kısmı âyet metinlerinin delaletlerine sadık kalma gayreti içinde olurken bir kısmı bâtinî-felsefî yorumlara yönelmiştir. Âyetlerin sağlıklı anlaşılabilmesi için her şeyden önce âyet kümelerinin ve Kur’an’ın bütünlüğünün gözetilmesi, ayrıca lafızların delâletlerinin dışına çıkılmaması ilkeleri esas alınmalıdır.

Cehennemin ebedî olmadığını öne sürenler ilgili âyetlerdeki iki nokta üzerinde dururlar:

1) Hûd 107’de cehennemde ebedî kalışın “gökler ve yer devam ettikçe” ifadesiyle kayıtlanması. Bu durum, inkârcıların çekeceği azabın süresinin gökler ve yerin var olarak kalış sürelerine (dünyanın ömrüne) denk olması demektir. Biz göklerin ve yerin var oluş müddetlerinin sonlu olduğunda hemfikir olduğumuza göre inkârcıların çekeceği azabın sonlu olması gerekir.¹²

¹² bk. Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-kebir*, Beyrut 1934, XVIII, 63.

Bu iddiayı değerlendirirken “gökler ve yer devam ettikçe” deyiminin iyi tahlil tahlil edilmesi gerekmektedir. İslâm âlimlerinin çoğu söz konusu deyimini iki farklı şekilde anlamışlardır:

1a) Kur'an'ı ağırlıklı olarak Arap dilinin esasları çerçevesinde tefsir eden âlimler (Ehlü'l-me'ânî) “gökler ve yer devam ettikçe” sözünün, Arapçada ebedilik bildiren bir deyim olduğunu söylerler. Buna göre Araplar bir şeyi sonsuza kadar devam etmekle nitelemek veya sürekliliğinde mübâlağa etmek istediklerinde “gece ile gündüz birbirini izledikçe”, “yıldız parladıkça”, “dağ yerinde durdukça”, “deniz dalgalandıkça”, “gökler ve yer durdukça” vb. deyimleri kullanırlar. İşte Kur'an da Araplar arasında yaygın olan bu deyimini kullanarak cehennemliklerin ve cennetliklerin buldukları yerlerde ebedî kalacaklarını bildirmiştir. Gerçi dünyanın göklerinin ve yerinin zeval bulacağı birçok âyette bildirilmiştir, ancak Arapların bu deyimine yükledikleri mana sonsuzluktur; onlar bu nesnelere ilelebet kalıcı olduklarına inanıyorlardı.¹³ Ancak Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, bu anlamda bir ebediliğin, hakîki değil örfî manada bir ebedilik olmasından dolayı, bu yorumun, tartışmayı kesip bitirecek düzeyde olmadığını belirtir.¹⁴

1b) İbn Abbâs, Hasan el-Basrî, Dahhâk gibi ilk dönem müfessirleri, âyette sözü edilen “gökler ve yer” ile, dünyanın değil âhiretin (cennet ve cehennem) gökleri ve yerinin kastedildiği kanaatindedirler.¹⁵ Zaten âhiretin de göklerinin ve yerinin olduğunu Kur'an bize haber vermektedir.¹⁶ Ayrıca Hûd âyetlerinin siyakının âhiret hâllerine dair olması da bu telakkiyi destekler mahiyettedir. Son dönem müfessirlerinden Elmalılı Hamdi Yazır ve Reşid Rıza da bu görüşü isabetli bulurlar.¹⁷ Şu halde bu nesnelere dünyadaki gibi belli bir süreleri olmayıp devamı sınırsız olduğunda ve buna bağlı olarak da bu

¹³ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'ul'beyân* (nşr. Mahmud Muhammed Şâkir-Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire 1969, VII, 114-115; Mâtürîdî, *Te'vilât*, II, 553; Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz*, Beyrut 1413/1993, III, 208; Fahreddîn er-Râzî, XVIII, 64.

¹⁴ *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 2823.

¹⁵ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, Mekke 1997/1417, VI, 2085, 2087; Celâleddîn es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, Beyrut 1983, IV, 477.

¹⁶ bk. İbrahim 14/48; Zümer 39/69, 74.

¹⁷ Reşid Rıza, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-hakîm*, Kahire, ts., XII, 160; Elmalılı, *a.g.e.*, IV, 2823.

kaydın örfî manada ebedilik değil hakîkî ebediliği ifade ettiğinde şüphe yoktur. Nitekim cennetlikleri konu edinen âyetin sonunda “atâen gayra meczûz” kaydı ile bu devamın kesintisiz olacağı tasrih de edilmiştir.¹⁸

Burada, aynı ifadenin cennetlikler için de kullanılmış olmasını göz ardı etmemek lazımdır. Eğer bu ifade, -azabı bütünüyle geçici görenlerin iddia ettiği gibi- bir şeyin geçici olduğunu bildiriyorsa, o takdirde, cehennemlikler için söylenen şey cennetlikler için de söylenebilir. Halbuki onlar cennetin sonsuz olduğunu kabul etmektedirler. Öyleyse “gökler ve yer durdukça” deyimini, faniliği değil ebediliği bildirmektedir. Gerçi burada şöyle bir itiraz gelebilir: Cennetlikleri konu edilen âyetin sonunda, “kesintisiz bir lütuf” denilmiş olması, onların kalışlarının sonsuz olduğunu gösterir, halbuki cehennemlikler hakkında böyle bir şey söylenmemiştir. Ancak bu takdire göre kendi içinde tutarsız şöyle bir mana ortaya çıkar: “Cennetlikler orada gökler ve yer devam ettikçe yani geçici bir süre kalıcıdır, ... bu, kesintisiz bir lütuftur”. Ama onlar, yok “gökler ve yer devam ettikçe” sözü burada ebedilik bildirir ancak cehennemlikler hakkında sonluluk bildirir derlerse, bu durumda da çok sübjektif bir yaklaşım sergilemiş olurlar.

2) Gerek Hûd 107 gerekse En’âm 128’de cehennemde kalışın “Rabbinin dilediği hâriç (*illâ mâşâallâh*)” istisnası ile kayıtlanmış olması. Azabı geçici görenlerin yorumuna göre “Rabbinin dilediği hâriç” sözü, “ebedi olarak kalıcıdır” sözünden istisnâdır; yani onların çekeceği azabın müddetini kayıtlamaktadır. Buna göre âyetin manası şöyle olur: “Bedbahtlar, gökler ve yer devam ettikçe ateşte ebedîdirler, ancak Allah’ın onların ebedi kalışlarını sona erdirmeyi dilemesi müstesna. Bu duruma göre istisna edilen vaktin gelmesiyle birlikte azap artık ortadan kalkacaktır.”¹⁹

Öncelikle belirtelim ki böyle bir yorum, âyetin sonrasını dikkate almadan yapılmış sübjektif bir yorumdur. Çünkü aynı istisna bir sonraki âyette cennetlikler hakkında da zikredilmiştir. Onlar hakkındaki istisnayı başka manaya, cehennemlikler hakkındakini başka manaya almak isabetli olmaz. Gerçi cennetliklerle ilgili âyetin sonunda cennetin “*kesintisiz bir lütuf*” olduğu belirtiliyor. Bu da istisnanın ebediliği kayıtlamadığını gösterir.

¹⁸ bk. Elmalılı, IV, 2823.

¹⁹ bk. Fahreddîn er-Râzî, XVIII, 63.

Cehennemliklerle ilgili âyetin sonunda ise “Rabbin dilediğini yapandır” deniliyor. Azabın ebedi olmayacağını savunanlar iki âyetin sonunda farklı ifadenin yer almasını da delil saymaktadırlar. Onlara göre “*Rabbin dilediğini yapandır*” ifadesi, Cenâb-ı Hakk’ın cehennemi sona erdireceğini gösterir. Bu ifade, O’nun iradesinin, azabı bütünüyle kaldırma yönünde işleyeceğine açıkça delalet eder mi? Bizce etmez. Çünkü bu dil ve mantık kurallarına aykırıdır. İfadede iki ihtimal vardır; ya azabın ebediliğini tekit etmektedir, ya da kalkabileceğine işaret niteliği taşımaktadır. Bu işaretin netleşmesi için konuyla ilgili açık naslara bakmak gerekir. İlgili naslar cehennemin kâfirler için sonsuz olacağını bildirdiğine göre, geriye, ebediliği vurguladığını kabul etmek kalıyor. Nitekim âlimlerin önemli bir kesimi “Rabbin dilediğini yapandır” sözünü, tehdit manasına yorumuşlardır.

Sonra, hem cennetlikler hem de cehennemlikler için –onların anladığı şekilde- ebedî kalacaklarının belirtildikten sonra, bu ebediliği kayıtlayan bir istisnanın getirilmesi, makul değildir. Ebedî kalacaklarının açıklanmasının hemen ardından bu ebediliğin söz konusu olmayacağını söylemekle ne anlatılmak istenir?! Sonsuzluktan istisnâ olur mu?! Cehennemi sonlu görenlere göre cennetliklerle ilgili âyetin manası şöyle olur: Mutlu olanlara gelince, gökler ve yer devam ettikçe orada ebedidirler, ancak rabbinin dilediği müddet müstesna, bu müddette ebedi kalmazlar, cennet onlar için kesintisiz bir lütuftur. Tabii, böyle bir manayı kimse kabul etmez.

Şu halde iki âyetteki istisnayı farklı şekillerde yorumlayan her yaklaşım meseleye makul bir çözüm getirmekten uzaktır. Yapılması gereken şey, söz konusu âyetlerin iç bütünlüğünü, siyak ve sibakını, ayrıca Kur’an bütünlüğünü dikkate alarak geliştirilen ve çoğunluğun kabul edebileceği görüşü ortaya koymak olacaktır. İslâm âlimleri bu müşkil mesele hakkında çok sayıda görüş ortaya koymuşlardır. Yukarıda zikredilen ve cehennem azabının sonlu olacağını savunan görüşün dışında kalanlar, azabın ebedî olacağı sonucunu veren görüşlerdir. Ancak bunların çoğu da tartışma götürür yaklaşımlardır. Özellikle tefsir kitaplarında konuyla ilgili tartışmalar esnasında bunların eksiklikleri veya tutarsızlıkları kaydedilmiştir. Biz burada bu görüşleri teker teker ele alıp değerlendirecek değiliz; bizce en isâbetli olan görüşü ortaya koymakla yetineceğiz.

Hûd 107-108 ve En’âm 128. âyetlerdeki “*Rabbinin dilediği müstesna*”, “*Allah’ın dilediği müstesna*” ifadeleri hakkında yapılan yorumların en

isabetlisi, görebildiğimiz kadarıyla, şu yaklaşımdır: Bu istisnâlar, cennet ve ceheennem ebedi olmasının Allah'ın meşfetiyle mümkün olduğunu; gerçekte O'nun için bir mecburiyet olmadığını, O'nun hür irade ve isteği ile olduğunu bildirmek üzere zikredilmiştir. Buna göre varlık alanındaki her şey O'nun meşfetiyle gerçekleştiği gibi cennet ve ceheennem ebedi oluşu da aynı durumdadır; yoksa cennet ve ceheennem sonsuzluğu vücûbu zâtî ile vâcib ve tabii olduğundan, yani Allah'ın hüküm ve tasarrufunu mümkün kılmayacak şekilde bunların tabiatlarından zorunlu olarak kaynaklandığından ötürü değildir. Cenâb-ı Hak, böyle bir ifâde kullanmakla bildirmek istemiştir ki, dilerse tersini dahi yapmaya kâdirdir; O'nu hiçbir kimse hiçbir şeyle sınırlayamaz. Allâme Tabâtabâî'nin de işaret ettiği üzere ceheennemlikleri konu edinen âyetin sonunda “*Rabbin dilediğini yapandır*”, “*Rabbin hüküm sahibidir*” buyrulması da bu anlayışı destekler mahiyettedir.²⁰ Öte yandan, müfessir İbn Atıyye ve İbn Âşûr'un belirttikleri gibi, cennetlikler hakkında “*(Cennet) kesintisiz bir lütuftur*” denmesi de, “*Rabbinin dilediği hâriç*” istisnası ile hakiki anlamdaki istisnânın kastedilmiş olması, yani zamanla cennetin (ve ceheennem) sona ereceği ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. İbn Atıyye bu manadaki istisnayı muttasıl ya da munkatı' diye nitelermeye gerek olmadığını belirtir.²¹ Şu halde, üç âyette yer alan istisnânın, ceheennem veya cennetin bir süre sonra Allah'ın iradesiyle sona ereceğini bildirmesi söz konusu değildir.

İfade ve anlamda bazı farklılıklar olsa da Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ; İbn Kuteybe, Zeccâc, Enbârî gibi klasik dönem Arap Dili ve tefsir âlimleri de bu görüşü benimsemiş veya muhtemel görmüştür.²² Benzer bir yaklaşım ortaya koyan İmam Mâtürîdî, söz konusu istisnaları, bir kimsenin söylediğini yapmaya kesin kararlı olduğu halde “inşallah” demesine benzetir. Bu kullanıma şunu misâl verir: Fetih sûresinde (48/27) Cenâb-ı Hak, üst üste pekiştirilmiş ifade ile “*Mescid-i Hârâm'a kesinlikle gireceksiniz*” buyurduktan sonra “*inşallah*” (Allah dilerse) kaydını getirmiştir. Halbuki O,

²⁰ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, Beyrut 1973, VII, 353.

²¹ İbn Atıyye, *a.g.e.*, III, 208; İbn Âşûr, *a.g.e.*, VIII, 72.

²² bk. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, Beyrut 1980, II, 28; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Şakir), VII, 118.

bilmektedir ki onlar oraya gireceklerdir.²³ Buna benzer daha başka Kur'ânî kullanımlar da vardır: “*Biz dilersek sana vahyettiğimizi gideririz*” (İsrâ 17/86); “*O dilerse (ey Peygamber!) senin kalbini mühürler*” (Şûrâ 42/24).²⁴ Hz. Şuayb'in “*Bizim ona (sizin dininize) dönmemiz olacak şey değildir, Allah dilerse başka*” (A'râf 89) sözü de bir başka önemli örnektir.

Bu açıklamalardan da anlaşılmaktadır ki, bu görüş, âyetlerin hem kendi iç örgüleri ve birbirleriyle bağlantıları hem de Kur'an bütünlüğü açısından oldukça makul bir yaklaşımdır. Üstelik o, Kur'an'daki ve Arap dilindeki kullanıma da uygun düşmektedir. Onun dışında kalan görüşlerin çoğu ise tenkit edilebilir niteliktedir.²⁵

b) Nebe' 78/23 âyeti

²³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, II, 554.

²⁴ bk. Ahmet Çelik, *Cennet ve Cehennemın Sonsuzluğu*, s. 33.

²⁵ Yukarıda zikredilenden sonra en fazla savunulan görüş söz konusu istisnaların, günahları sebebiyle cehennemlik olmuş müminleri istisna ettiği yönündeki görüştür. Buna göre “Rabbinin dilediği başka” sözü, “orada ebedidirler” sözündeki “onlar” zamirini kayıtlamaktadır, istisnadaki “mâ” edatı da “men” manasındadır. Seleften İbn Abbas, Hasan el-Basrî, Hâlid b. Mihrân, Dahhâk b. Müzâhim gibilerin benimsediği bu görüşe göre cehennemlik olan Müslümanlar “Berânî” adlı bir vadide azap görecekler, sürelerinin dolmasıyla veya şefaate oradan kurtulacaklardır (İbn Ebû Hâtim, *Tefsir*, VI, 2087- 2088; Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, IV, 476). Cehennemlik olmuş ehl-i tevhidin cezalarını çektikten sonra cennete gireceklerine dair sahih hadisler bulunmaktadır. Bu görüşe göre Hûd âyetlerinin manası şöyle olmaktadır: “(Bedbahtlar) gökler ve yer durdukça orada ebedi kalacaklardır, Rabbinin dilediği kimseler (yani günahları yüzünden cehennemlik olmuş ehl-i tevhid) hariç (onlar ebedî kalmayacaklardır). Rabbin dilediğini yapandır. Mutlu olanlara gelince onlar da cennettedirler, gökler ve yer durdukça orada ebedi kalacaklardır, ancak Rabbinin dilediği kimseler (cehennemde bir süre azap görecek müminler) hariç (onlar daha sonra cennete gireceklerdir). Bu kesintisiz bir lütuftur” (Bu görüş hakkında bk. Taberî, *Câmi'u'beyân* (Şâkir), XV, 485-489; Mâtürîdî, *Te'vilât*, II, 555; Fahreddîn er-Râzî, XVIII, 66). Dünyada mümin olsun kâfir olsun tövbe etmeden ölmüş ehl-i kebâirin cehennemde ebedî kalacağını savunan Mutezile, bu görüşü şiddetle reddeder. Onlara göre cehenneme girdikten sonra artık çıkış söz konusu olmayacaktır. İlgili âyetlerdeki istisnâlar hakkında ortaya konan diğer görüşler hakkında özellikle şu kaynaklara bakılabilir: Fahreddîn er-Râzî, XIII, 192; XVIII, 65-67; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hâdi'l-ervâh*, s. 335-337; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, Beyrut 1983/1403, II, 167; II, 535.

“21. Cehennem gözetleme yeri olmuştur. 22. Azgınlığın varacağı yerdir. 23. **Orada çağlar boyu kalacaklardır**” (Nebe’ 78/21-23).

Azâbı kâfirler için ebedî görmeyenlerin öne sürdükleri gerekçelerden biri de, Nebe’ sûresinde cehennemliklerin orada “ahkâb” boyu kalacaklarının belirtilmiş olmasıdır. “Ahkâb” sözcüğünün tekili olan “hukub” hakkında farklı şeyler söylenmiş olmakla birlikte, âlimlerin çoğu onun âhret yılıyla “seksen sene” demek olduğunu söylerler.²⁶ Âyette çoğul hâliyle getirilmekle kâfirlerin uzun süre cehennemde kalacakları açıklanmış olsa da, neticede gün gelip oradan çıkacakları anlaşılır. Çünkü kelime, sınırlı bir zaman süresini belirtir. Şu halde, bu âyet cehennem azâbının sonlu olduğunun bir delilidir.²⁷

Onların bu iddialarına karşın, azâbı kâfirler için ebedî görenler âyeti farklı anlamışlardır. Hasan el-Basrî’den (ö. 110/728) gelen bilgiye göre “devirler/çağlar” diye çevirisi yapılan “ahkâb” kelimesi, sonluluk değil tam tersi cehennemde ebediliği ifade eder; ebediliğin dışında belirttiği bir sayı yoktur.²⁸ Katâde (ö. 118/736) de: “Ahkab, kesintiye uğramayacak çağlar demektir; her ne zaman bir çağ geçse ondan sonra bir başka çağ gelir, böylece devam eder gider” demekle Hasan el-Basrî’yi teyit eder.²⁹

İmâm Mâtürîdî’nin de belirttiği gibi *ahkâb* sözcüğü âyette mutlak olarak zikredilmiştir. Kâfirlerin belli bir süre kalacakları belirtilmek istenseydi, o zaman, ahkâb’ın yanında o süre de zikredilirdi; on devir, otuz devir, bin devir gibi. Nitekim Kur’an’da belli bir sürenin kastedildiği yerlerde bu şekilde bir kullanım vardır: “**bin yıl süren bir gün**” (es-Secde 32/5); “**elli bin yıl süren bir gün**” (el-Meâric 70/4) gibi. Görüldüğü gibi, âyetlerde mübhem olarak geçen “bir gün”, bin veya elli bin yıl ile açıklanarak *gün*’le, sınırlı bir zaman diliminin kastedildiği tasrih edilmiştir. Hâlbuki Nebe’

²⁶ Hâkim’in İn Mes’ûd’dan rivayetine göre bir hukub 80 senedir. Zehebî de rivayetin sahih olduğunu belirtir. (Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrak ‘ales-Sahihayn* (nşr. Hamdi Demirdaş Muhammed), Mekke 2000/1420, VI, 1457). Ebû Hüreyre ve Said b. Cübeyr gibi âlimlerden de benzer rivayetler nakledilmiştir (Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, VIII, 395).

²⁷ Maulana Muhammad Ali, *The Holy Qur’an* (Ohio, USA, 2002, s. I/50-51 (Giriş), 1171; Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı* (trc. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), İstanbul 2002, s. 1226).

²⁸ Mâtürîdî, *Te’vilât*, V, 368; İbn Atıyye, V, 426.

²⁹ Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, VIII, 394.

âyetinde böyle bir şey söz konusu olmamıştır. Bu yüzden *ahkâb*'ın belli bir süreyi ifade etmesi düşünülemez.³⁰ Zaten Arap Dili ve tefsir âlimi Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın verdiği bilgiye göre “hukub” kelimesinde “birbirini takip etme, art arda devam etme” (terâdüf ve tetâbu‘) manası vardır. Buna göre âyetin manası “Onlar orada birbirinin ardı sıra devam eden devirler boyu ebedi olarak kalacaklardır” şeklinde olur.³¹ Nebe' âyetinin, kâfirler için cehennemin sonlu değil ebedî olacağını bildirdiğine dair daha başka yorumlar da yapılmıştır.³²

Buraya kadar yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Nebe' âyetinden cehennemin sonlu olacağı sonucu açık olarak çıkmamaktadır. İlk dönem âlimlerinin Arap dili çerçevesinde yaptıkları izahlar da dikkate alındığında âyetin sonluluk değil sonsuzluk bildirdiği yönündeki yaklaşım daha kuvvetli görünmektedir. Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın da açıkladıkları gibi, “ahkâb” sözcüğünün sonlu bir zamanı ifade ettiği kabul edilse bile, kâfirlerin cehennemden çıkacak olmalarına delâleti mantûkun değil “mefhûmun delâleti”dir. Hâlbuki birçok âyet onların oradan çıkamayacaklarına “mantûkun delâletiyle” delâlet etmektedir. Böyle durumlarda mantûk tercih edileceğine göre âyetten azâbın sonlu olacağı yargısına varmak sağlıklı değildir.³³

Aslında Nebe' âyetini, ardından gelen âyetlerle birlikte okuduğumuzda “devirler boyu kalmak” ile ebediliğin mi yoksa belli bir sürenin mi kastedildiğini rahatlıkla çıkarabiliriz. İnkârcıların cehennemde görecekleri azabın anlatıldığı pasajın sonunda (Nebe' 78/30) “*Tadin! Artık size azap artırmaktan başka bir şey yapacak değiliz*” denilmektedir. Rivâyete göre sahâbeden Abdullah b. Amr b. Âs, “Bu âyetten (30. âyet) daha şiddetli bir âyet inmiş değildir. Kâfirler ilâhî azap yönünden sürekli bir artış içerisinde olacaklardır” demiştir.³⁴ Şu halde, allâme Tabâtabâî'nin de isâbetle belirttiği gibi,³⁵ 30. âyet “orada devirler boyu kalacaklardır” sözünü kastedilenin

³⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 368.

³¹ Fahreddîn er-Râzî, XXXI, 13.

³² Fahreddîn er-Râzî, XXXI, 13- 14.

³³ Fahreddîn er-Râzî, XXXI, 13- 14; Elmalılı, VII, 5542.

³⁴ bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, İstanbul 1985, VIII, 331; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, VIII, 397.

³⁵ *el-Mizân*, XX, 169.

sonluluk değil sonsuzluk olduğunu açıklamış olmaktadır. Demek ki Kur'an'ın bütünlüğünün yanı sıra Nebe' âyetinin siyâkı da, cehennemli sonlu görenlerin iddialarını desteklememekte aksine çürütmektedir.

Hulâsâ, putperestlerin cehennemde ebedi kalacaklarını bildiren başka âyetlerin beyanı da gösterir ki Nebe' âyeti, Arap Dili'nde yaygın olarak kullanıldığı üzere, “sonu olmayan bir devamlılık”tan kinayedir.³⁶

2. Hulûd ve ebed sözcüklerinin anlam alanına dair tartışmalar

Azâbı ebedî görmeyenler, Kur'an'da cennetin aksine cehennemle ilgili olarak kullanılan sözcükler içerisinde *-hulûd* ve *ebed* sözcükleri de dahil-sonsuzluk bildiren herhangi bir kelimenin yer almadığını öne sürmektedirler.³⁷ Aslında bu çalışmanın birinci ana başlığı (I/1) altında bu konuya değinilmişti. Ancak böyle bir iddianın, ayrı bir başlıkta, iddia noktalarını biraz daha açmak suretiyle yeniden ele alınması gerekmektedir.

Burada, öncelikle, *hulûd* ve *ebed* sözcüklerinin ebedîlik bildirmediği iddiası üzerinde durulacaktır. İddia sahiplerine göre hulûd sözlükte “değişikliğe uğramadan bir yerde uzun müddet beklemek”, ebed de sonsuzluk manasında değil “uzun süren zaman” anlamında kullanılır. Onlar kelimelere bu manayı verirken genelde Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. 502/1108) *el-Müfredât* adlı Kur'an sözlüğünü referans göstermektedirler.³⁸

el-Müfredât'ta verilen bilgiye göre **hulûd** sözcüğü, “bir şeyin bozulmaya maruz kalmaktan uzak ve arınmış olması, bulunduğu hal üzere kalması” anlamına gelir. Nitekim İsfahânî cennetteki hulûdu “oradaki eşyanın bozulmaya maruz kalmaksızın olduğu hâl üzere bekâsı” olarak açıklamış ve ardından, cennet ve cehennem halkının buldukları yerde kalışlarını hulûd kelimesiyle ifade eden Kur'ânî ifadelerden örnekler vermiştir. İsfahânî'den önce yaşamış olan dilci İbn Düreyd'in (ö. 321/933) verdiği bilgiye göre kelime *halede-yahlidü-haled* veya *hulûd* bâbından (ikinci bâb) kullanılırsa kişinin yaşlılığının gecikmesi vb. manaları ifade eder, bu manada *if'âl* bâbından *ahlede* fiili de kullanılır. Ama *halede-yahludu-hulûd* bâbından (birinci bâbdan) geldiğinde “kalışın (bekâ) devamlılığı”nı belirtir, başka bir

³⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 37.

³⁷ bk. Ömer Rıza Doğrul, *Tanır Buyruğu*, İstanbul 1980, s. 274; Yusuf Şevki Yavuz, “Azap”, *DİA*, IV, 308.

³⁸ bk. *aynı yerler*.

şeyi değil. Bu yüzden hulûd (hakîkî anlamıyla) dünyada söz konusu olmaz. Nitekim âhiret ve cennet için “dârü'l-huld”, “dârü'l-hulûd” denmiştir.³⁹ Arap Dili âlimlerinden İbn Fâris (ö. 395/1004) de sözcüğün kök anlamını “sâbitlik (sebât), devamlı olup ayrılmamak (mülâzemet)” olarak belirlemiştir.⁴⁰ Endülüslü Müfessir İbn Atıyye de (ö. 541/1147) İbn Düreyd'i destekler mahiyette açıklama yapmıştır: hulûd kelimesi, “ebedilik” anlamında hakikat, “bir şeyin uzun süre devam etmesi” anlamında ise mecazdır ve Kur'an'da cennetlikler ve cehennemlikler için kullanıldığı yerlerde hakikî anlamıyla kullanılmıştır.⁴¹

Cennetlikler ve cehennemlikler için kullanılan ve Türkçe meallerde ebedi, sürekli, ölümsüz manaları verilen “hâlidûn/hâlidîn” veya tekil haliyle “hâliden” kelimesi, müfessirler tarafından sözlük anlamı da dikkate alınarak genelde “ebedi olarak kalıcıdır” tarzında açıklanmıştır.⁴²

Öte yandan Kur'an'da cehennem azabını nitelemek üzere aynı kökten “sürekli azap” (*azâbe'l-huld*)⁴³; “sürekli kalma yurdu” (*dârü'l-huld*)⁴⁴ tabirleri geçtiği gibi cennet için de “ebedi cennet/ebedilik cenneti” (*cennetü'l-huld*);⁴⁵ “süreklilik günü” (*vevmü'l-hulûd*)⁴⁶ tabirleri geçer. Şu kullanımlar da kelimenin anlam alanını belirlemede önemlidir: “*Biz onları (peygamberleri) yemek yemez birer (cansız) ceset olarak yaratmadık. Onlar (bu dünyada) ebedî (hâlidûn) de değillerdir*” (Enbiyâ 21/8); “*Biz, senden önce hiçbir beşere ebedilik (huld) vermedik. Şimdi sen ölürsen, sanki onlar ebedi mi (hâlidûn) kalacaklar?!*” (Enbiyâ 21/34); “*Ebedî kalacağınızı (tahludûn) umarak sağlam yapılar mı ediniyorsunuz?*” (Şuarâ 26/129) “*Malının, kendisini ebedi yaşatacağını (ahlede) sanır*” (el-Hümeze 104/3).

Ebed kelimesine gelince İbn Düreyd, İbn Manzûr, Zebîdî gibi dilciler onu mutlak manada “zaman (dehr)” olarak açıklamışlar; İbn Fâris de onun

³⁹ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, Haydarabad 1345, II, 201-202 *hld* md.; ayrıca bk. Zebîdî, *Tâcül-arus*, *hld* md.

⁴⁰ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, *hld* md.

⁴¹ İbn Atıyye, *el-Muharrarü'l-vecîz*, I, 110.

⁴² Mesela bk. Mâtürîdî, *Te'vilât*, I, 27.

⁴³ Yunus 10/52; Secde 32/14.

⁴⁴ Fussilet 41/28.

⁴⁵ Furkân 25/15.

⁴⁶ Kâf 50/34.

“müddetin uzunluğu” ve “yabanîleşmek/vahşîleşmek” olmak üzere iki kök anlama sahip olduğunu kaydetmiştir.⁴⁷ Râgıb el-İsfahânî'nin verdiği bilgiye göre *ebed*, zamanın cüzlere ayrılması gibi cüzlere ayrılma niteliği olmayan “uzun (uzayıp giden) zaman müddeti”nden ibarettir. Bu yüzden “şu kadar zaman” denir, fakat “şu kadar ebed” denmez. Anlam itibarıyla *ebed*'e eklenecek bir başka zamanın varlığı düşünülemez olduğundan, onun ikili (tensiye) ve çoğulunun olmaması beklenir. Ancak kelime, Arapların kullanımında bazen anlam alanının bir kısmına (zamanın bir bölümüne) tahsis edildiği için, “âbâd” diye çoğul haliyle de kullanılmaktadır. *Ebed*, bir şeyi nitelemek üzere kullanıldığında “dâim” anlamına gelir. *Te'bbede* fiili, aslında, (dünyevi konularda) uzun müddet kalan şeyleri belirtmede kullanılır.⁴⁸ İbn Manzûr'un Ubeyd b. Umeyr'e nisbet ederek kaydettiği “*dünya emed (sonlu), âhîret ise ebeddir*” sözü de kelimenin taşıdığı anlamı belirlemesi açısından önemlidir.⁴⁹ Kelimenin *yabanîleşmek* anlamında kullanılmasına gelince, Araplar, kaza ve hastalık gibi arızı haller dışında tabii şartlarda kalması durumunda vahşi hayvanın ebedi olarak yaşayacağına inandıkları için ona *âbid/âbide* demişlerdir. Bunların yanında yaz kış aynı arazide kalan, göçmen olmayan kuşlara *evâbid* (tekili *âbid*); her yıl doğum yapan (doğurgan) dişi eşeğe *ebid* demişlerdir. Bir arazinin sahibi tarafından, satılmamak ve miras bırakılmamak üzere vakfedilmesine *müebbed vakıf* tabiri kullanılır.⁵⁰

Kur'an'da, “sürekli kalıcı olmayı” ifade eden ve genelde çoğul haliyle gelen “*hâlidîn*” (tekili “*hâlid*”) kelimesi ile “*ebedilik*” manasını içeren “*ebed*” kelimesinin, cehennemlikler hakkında, birlikte (*hâlidîne fihâ ebeden* şeklinde) kullanıldığı üç âyet vardır: “*İnkâr edip haksızlık yapanlara gelince Allah onları ne bağışlayacak ne de bir yola iletacaktır. Ancak içinde ebedi kalacakları cehennem yoluna iletacaktır. Bu da Allah'a çok kolaydır*” (en-Nisâ 4/168-169); “*Allah inkârcıları lanetlemiş ve onlar için çılgın bir azap hazırlamıştır. (Onlar) orada ebedi olarak kalacaklar, ne bir koruyucu ne de*

⁴⁷ İbn Düreyd, *Cemhere*, III, 201; İbn Fâris, *Mu'cem*, *ebd* md.

⁴⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, *ebd* md.

⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, *ebd* md.

⁵⁰ İbn Düreyd, *Cemhere*, III, 201; Râgıb el-İsfahânî, *a.g.e.*, *ebd* md.; İbn Manzûr, *a.g.e.*, *ebd* md.

bir yardımcı bulacaklardır” (el-Ahzâb 33/64-65); “Kim Allah’a ve Resûlüne karşı gelirse, bilsin ki ona, **içinde ebedi kalacakları cehennem ateşi vardır**” (el-Cin 72/23). Bu üç âyette kâfirlerin cehennemdeki kalışlarının sonsuza kadar devam edeceği, *hâlidîne* kelimesinin *ebeden* kelimesiyle pekiştirilmiş şekilde kullanılmasıyla beyan edilmiştir. Cehennem azabının sonsuz olduğunu kabul eden âlimler de öncelikle bu üç âyeti delil göstermişlerdir. Öte yandan cennetliklerin cennetteki kalışlarının sonsuzluğu da aynı ifade biçimiyle sekiz âyette açıklanmaktadır,⁵¹ bir âyette (Kehf 18/3) ise *hâlidîne* kelimesi yerine “kalmak, beklemek” anlamına gelen *mâkisîne* kullanılmıştır.

Azabı geçici görenlerin hulûd kelimesiyle ilgili olarak öne sürdükleri argümanlardan biri de şudur: “...Kur’an’da bir mümini kasten öldürmek suretiyle büyük günah işleyen veya Allah’a âsî olan müminler için de hulûd kelimesi kullanılarak cehennemde kalacakları belirtilmiştir (Nisâ 4/14, 93). Eğer hulûd ebediyet manası taşıyaydı büyük günah işleyen müminlerin de Mu’tezile’nin öne sürdüğü gibi cehennemde ebedi olarak kalacaklarını ve hiçbir zaman buradan çıkamayacaklarını kabul etmek gerekirdi. Hâlbuki Ehl-i sünnet âlimleri arasında müminlerin bir süre azap gördükten sonra cehennemden çıkacakları noktasında icmâ vardır. Şu halde hulûd ebediyet değil uzun süre anlamındadır.”⁵²

Nisâ sûresinin mîras âyetlerinden sonra gelen 14. âyetinde Allah’a ve elçisine isyân eden, O’nun çizdiği sınırları çiğneyen kimselerin cezasının içinde ebedi kalmak üzere (*hâliden fihâ*) cehennem olduğu belirtilir. Saîd b. Cübeyr, Kelbî gibi ilk dönem bilginlerinin yanı sıra Taberî, İbn Atıyye, İbnü’l-Cevzî, Fahreddîn er-Râzî, İbn Kesîr gibi müfessirlere göre “Allah’a isyân eden”den maksat, miras taksiminde haksızlık yapmak suretiyle günah işleyen mümin değil, ilâhî taksimi reddeden, bu konuda Allah’a karşı gelen kimsedir. Nitekim İbn Abbâs’tan gelen bir rivayete göre bu âyet, mîras ayetleri inince inkârcılardan (münâfiklar) bir şahsın, “Ata binmeyen, savaşa iştirak etmeyen, ganimet kazanmayan kimse (kadın, çocuk) şimdi malın yarısını veya tamamına vâris mi olacak?” diyerek ilâhî taksimi reddetmesi üzerine inmiştir. Böyle bir kimse cehennemde ebedi kalacaktır.⁵³

⁵¹ bk. Nisâ 4/57, 122; Mâide 5/119; Tevbe 9/22, 100; Tegâbun 64/9; Talâk 65/11; Beyyine 98/8.

⁵² İbn Kayyim, *Hâdi’l-ervâh*, s. 367; Yusuf Şevki Yavuz, “Azap”, *DİA*, IV, 308.

⁵³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân* (Şâkir), VIII, 72.

Âyetin lafzının umum olmasını ve buna bağlı olarak âyetteki tehdidin kapmasına müminin de girebileceğini düşünen âlimler ise ilâhî tehdidin mümin hakkında tövbe ile veya öbür dünyada Allah'ın onu bağışlamasıyla ortadan kalkacağını söylerler.⁵⁴ Son dönem müfessirlerinden İbn Âşûr ise hulûd'un uzun müddet manasında olmasını sadece bir ihtimal olarak değerlendirir.

Bir mümini kasten öldürenin cezasının içinde ebedî kalmak üzere (hâliden fihâ) cehennem olduğunu bildiren Nisâ'nın 93. âyeti hakkında de benzer şeyler söylenmiştir. Bir sahâbîyi öldürdükten sonra irtidad edip Mekke'ye kaçan ve fetih günü öldürülen bir şahıs hakkında indiğini dikkate alan bâzı âlimler, tehdidin kâfirler yani müminin kanını helal addederek öldüren kimseler hakkında olduğunu söylemişlerdir.⁵⁵ Tövbe veya Allah'ın bağışlamasıyla cezanın kalkacağını söyleyenler de vardır.⁵⁶ Hatta ilk dönem âlimleri içerisinde, mümin de olsa kâtilin tövbesinin kabul edilmeyeceğini dile getirenlerin sayısı az değildir.

Aslında bu farklı görüşlerin ortaya çıkmasının ana nedeni şudur: Nisâ 93'te mümin kâfir ayırımı yapılmadan kâtilin cehennemde ebedî kalacağı belirtilmiştir, hâlbuki aynı sûrenin 48 ve 116. âyetlerinde Allah'ın şirk dışındaki günahları bağışlayacağı duyurulmuştur; Hz. Peygamber de mümin olarak ölen kimsenin cehenneme gitse de orada ebedi kalmayacağını açıklamıştır. Bu durumu dikkate alan İslâm âlimlerinin çoğu, söz konusu ebedi azap tehdidinin mümin hakkında tövbe ile veya âhirette ilâhî affa uğramak suretiyle ortadan kalkacağını savunurlar.

Gerçi İbn Atıyye'ye göre, kâtilin mümin olması durumunda âyetteki hulûd kelimesi “uzun müddet kalmak” manasına gelebilir. Tıpkı hükümdarları için halkın ebedi yaşama dileğinde bulunmaları (*tahlîd*) gibi. Âyette hulûd'dan sonra “ebeden” kaydının gelmemiş olması da bunu gösterir. Çünkü *hulûd* ile *ebed* kelimeleri Kur'an'da ancak kâfirler söz konusu olduğunda birlikte kullanılmıştır.⁵⁷ İbn Atıyye'den sonra benzer yaklaşımda bulunan müfessirler de olmuştur. Ancak onları böyle bir mana

⁵⁴ Hüseyin b. Mes'ûd el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, Riyad 1993, II, 267.

⁵⁵ Taberî, (Şâkir) IX, 61; Begavî, *a.g.e.*, II, 267.

⁵⁶ Taberî, (Şâkir) IX, 62-63.

⁵⁷ *el-Muharrerü'l-vecîz*, II, 95.

vermeye iten şey, hulûd kelimesinin hakiki anlamıyla ebedilik anlamı içermemiş olması değil, müminin cehennemde ebedi kalmayacak olmasıdır. Bu gerçekten hareketle onlar hulûd kelimesinin müminler hakkında mecazen “uzun müddet kalmak” manasında kullanılmış olabileceğini söylemişlerdir. Üstelik bu yaklaşım, onların güçlü olarak savundukları bir şey de değildir. Konuyla ilgili en yaygın ve makul görüş şudur: Hulûd kelimesi ebedilik bildirmekle birlikte, bazı âyetlerde müminleri de kapsayabilecek tarzda umum olarak yöneltilen “cehennemde ebedi kalma” tehdidi, müminler için tövbe etmeme veya ilâhî affa uğramama şartına bağlıdır; tövbe ile veya af ile öngörülen sonsuz ceza hükmü ortadan kalkar.

Sözün özü; *hulûd* ve *ebed* kelimeleri, “sonu olmayan zaman” anlamını ifade etmektedir; bu anlamı ifade etmediğini kesin bir dille söylemek mümkün değildir. Araplar –yukarıda geçtiği üzere- bu kelimeleri dünyevî konularda “uzun zaman” manasında kullanmış olabilir. Bu tür kullanımlar her dilde söz konusu olur. Hatta bu iki kelime, İbn Atıyye’nin dediğinin tersine, “uzun zaman” anlamında hakîkî, “sonsuzluk” anlamında mecâzî de olabilir; bir dilde kelimelerin -teker teker- hangi anlamının hakiki hangisinin mecazi olduğunu kesin olarak tespit etmek her zaman mümkün olmaz. Bir kelimenin hangi manada kullanıldığını tespit edebilmek için öncelikle kullanıldığı alana bakmak lazımdır. Dünyevî alanda kullanıldığında, meselâ *müebbed hapıs* dendiğinde, ilgili şahsın yaşamının sonuna kadar, yani uzun süre manasının kastedildiği açıktır. Benzer şekilde bir sanat eseri için *âbide* dendiğinde, onun çok uzun süre ayakta kaldığı ve kalacağı anlatılmak istenir. Dünya sonlu olduğundan ondaki herhangi bir nesne için “sonsuz” tabirini kimse hakiki anlamda kullanmaz. Peki, bu iki kelime âhiret alanında kullanıldığında hangi manaya gelir? Bunu tespit için, öncelikle âhiret hayatının zaman boyutunu bilmek gerekir. Gerek Kur’an gerekse hadisler âhiretin bir sonunun olmadığını açıklamaktadır. Bunu azabın sonlu olduğunu söyleyenler de kabul etmektedir. Şu halde, tartışma konusu olan hulûd ve ebed sözcükleri Kur’an’da sonu olmayan âhiret alanında kullanıldığına göre, bunların ebedilik bildirdikleri yönündeki yaklaşım dil ve mantık açısından gayet tabii karşılanmalıdır; dünyadaki bir nesne için “ebedi” demek, dünya durdukça kalıcı; ahiret hayatı için söz konusu olduğunda ise ahiret var oldukça demektir. Sırf sözlük anlamdan hareket edilecek olursa, sonsuzluk bildiren tek bir sözcük bulmak dahi güçleşir; azabın sonlu olduğunu öne sürenlerin yaptıkları gibi. Onların

yolundan yürünecek olursa cennetin de sonlu olduğu sonucuna ulaşmak zor olmaz. Çünkü cehennemini geçici olduğunu söyleyenler, onlarca âyette geçen *hulûd*, *ebed* gibi sözcükleri –azap için de kullanıldığından- bir tarafa bırakıp cennetin ebediliğini ispat için bir âyette kullanılan “*dâim*”e (Ra’d 13/359) ve buna benzer bir iki sözcüğe sarılmışlardır.⁵⁸ Üstelik “*dâim*” kelimesi de sözlükte “hareketsiz olmak (sükûn), bir şeyin üzerinden uzun süre geçmek” gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁹ Daha önce zikredildiği üzere üç âyette, kâfirlerin cehennemde ebedi kalışları, *hulûd* ve *ebed* sözcükleri birlikte kullanılarak belirtilmiştir. İbn Atıyye’nin dediği gibi, böyle bir kullanım inkârcıların azabının sonsuz olacağı yönünde önemli bir delildir.

Azabı sonlu görenler söz konusu iki sözcüğün anlam alanını sınırlandırırken üç ayrı sözcüğü de gündeme taşırlar: “Hulûd ve ebed kelimelerinin sonsuzluk manasında olmadığını gösteren bir başka husus da kâfirlerin cehennemde kalışlarının *mesvâ*, *lübs* ve *müks* kelimeleriyle ifade edilmiş olmasıdır. Bu üç kelimenin ilki “durak, konaklama yeri”, diğer ikisi ise “belli bir müddet beklemek ve gecikmek” anlamlarındadır. Mâlik adındaki cehennem muhafızının kâfirlere “bekleyeceksiniz” demesi (Zuhruf 43/77), cehennemden “konaklama yeri” diye bahsedilmesi (Nahl 16/29; Ankebût 29/68) ve ölümden haşre kadar insanların kabirde geçirdikleri sürenin “lübs” kelimesiyle anlatılması (Yûnus 10/45), âhîret azâbının sonlu olduğunu göstermektedir. Aynı kelimeler cennet ehli hakkında kullanılmamıştır. “Lübs” ayrıca “ahkâb” ile bir arada kullanılarak cehennemini cennetten farklı bir devam sürecine tabi olduğuna işaret edilmiştir.”⁶⁰

Öncelikle, bu üç kelimenin cennet ehli hakkında kullanılmadığı iddiasının doğru olmadığını belirtmeliyiz. En azından *müks* sözcüğü bir âyette (Kehf 18/3) cennetlikler hakkında kullanılmıştır. Öyleyse cennetin de sonlu olduğunu mu söylemeliyiz?!

Sözlüklere bakıldığında üç kelimenin de mutlak olarak “durmak, ikâmet etmek, beklemek” anlamına geldiği görülür.⁶¹ İddia sahiplerinin *lübs* ve

⁵⁸ bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Azap”, *DİA*, IV, 308.

⁵⁹ Mesela bk. Râgıb el-İsfahâhî, *el-Müfredât*, *dvm* md.

⁶⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Azap”, *DİA*, IV, 308.

⁶¹ İbn Düreyd, *Cemhere*, I, 170 *svy* md.; I, 203 *lbs* md.; II, 49 *mks* md.; İbn Fâris *mks*, *lbs*, *svy* md.

müks sözcüklerindeki “beklemek” manasını “belli bir müddet” ile nasıl sınırlandırdıklarını anlamak güçtür. Diğerlerine göre Kur'an'da en çok geçen lübs sözcüğü hemen her geçtiği yerde zaman belirteci ile birlikte kullanılmıştır; dolayısıyla belli bir müddetin kastedildiği, kelimenin kendisinden değil birlikte kullanılan zaman belirtecinden anlaşılmaktadır. Zuhurf 77'deki “bekleyeceksiniz” (*inneküüm mâkisûn*) ifadesine gelince, o, herhangi bir zamanla kayıtlanmış değildir. Kaldı ki, Mâlik'in “bekleyeceksiniz” sözünü “cehennemde bekleyeceksiniz” şeklinde anlamak ne kadar isâbetlidir? İleride (B/5) tekrar gündeme geleceği üzere, Mâlik, cehennemliklerin “*Rabbîn (barî) bizi öldürsün!*” şeklindeki sual ve isteklerinin cevâbını “bekleyeceksiniz” demektedir. Nitekim bir hadiste onların bu isteklerine (âhret yılıyla) kırk sene sonra cevap verileceği, neticede cehennemden çıkmaları bir yana bir daha konuşmalarına dahi izin verilmeyeceği belirtilir.⁶²

Burada, ayrıca, belirtilmelidir ki; hulud ve ebed sözcüklerinin sonsuzluk bildirmediği hükmüne, aynı konuda lübs, müks, mesvâ gibi kelimelerin kullanılmış olmasından hareketle ulaşmak doğru olmaz. O takdirde, cennet için huld, hulûd, müks, ebed vb. sözcüklerin kullanılmış olmasından hareketle, birilerinin “dâim” kelimesinin de sonsuzluk bildirmediğini; cennetin de sonlu olduğunu iddia etmesini garipsememek gerekir.

Azâbı sonlu görenlerin bir başka gerekçeleri de şudur: “Kur'an'da cennet ehlinin buradan “çıkarılmayacakları” belirtilirken (Hicr 15/48) cehennem ehli için aynı ifade kullanılmamış, onların cehennemden çıkmak istedikleri zaman “çıkamayacakları” (Mâide 5/37) ve çıkmalarına dair hükmü vermenin Allah'a ait olduğu (Mümin 40/11-12) bildirilmiştir. İki ifade arasındaki fark açıktır.”⁶³

Bu konuda birçok şey söylenebilir. Ancak kısaca şunu belirtmeliyiz: Cennet ehlinin buldukları yerden “çıkarılmayacakları”na dair açıklama, onların o nimetlerden asla mahrum edilmeyeceklerini, kimsenin kendilerini oradan çıkarmayacağını belirtir. Cennetliklerin cennetten çıkmak için bir talepte bulunmaları beklenmez ki “çıkamayacakları” açıklansın. Diğer

⁶² Hâkim bu rivâyetin Buhârî ve Müslim'in şartlarını taşıdığını söylemiş, Zehebî de ona muvafakat etmiştir (bk. *el-Müstedrek*, VIII, 3146).

⁶³ Yusuf Şevki Yavuz, “Azap”, *DİA*, IV, 308.

tarafından cehennemliklerin “çıkılmak istediklerinde çıkamayacakları”nın açıklanması da gayet yerinde bir ifadedir. Çünkü cehennemlikler çıkmak istemeyecekler mi ki kendilerine “siz çıkarılmayacaksınız” densen. Şu halde, iki ifade arasındaki farkı görmek lazımdır. Mümin sûresinde “hükümün Allah’a ait olduğu”nun ifade edilmesine gelince, bundan, Cenâb-ı Hakk’ın cehennemden çıkmaları yönünde hüküm vereceği/verebileceği sonucuna ulaşmak olsa olsa zorlama bir tevillle mümkün olur.

3. İlâhî rahmetin genişliği

Cehennemden fânî olduğunu öne sürenlerin sıklıkla kullandıkları argümanlardan birisi de ilâhî rahmetin her şeyi kuşatıcı olması özelliğidir. Onlar bu konudaki gerekçeleri –kabaca- şudur: Allah’ın rahmeti her şeyi kuşatmış, gazabını da geçmiştir. Kullarına âhirette de rahmetiyle muamele edeceğini vaat etmiştir. Ayrıca, naslardan anlaşıldığı kadarıyla azap etmek Allah için zâtî değil ârızî bir sıfattır, hâlbuki rahmet, zâtî bir sıfat olduğu için devamlıdır. Bütün bunlar dikkate alındığında, öbür dünyada kâfirleri ebedi cehennemde bırakmak ilâhî rahmete ters düşer; bunu iddia etmek rahmeti sınırlamak demektir.⁶⁴

İlâhî rahmetin genişliğini ve kuşatıcılığını belirten âyetlerden ikisi En’âm sûresinde “*O (Allah) merhamet etmeyi kendisine yazdı*” (6/12) ve “*Rabbimiz merhamet etmeyi kendisine yazdı*” (6/54) şeklinde geçer. Bu âyetler siyâk ve sibâklariyle birlikte okunduğunda şu manayı ifade eder: Allah’ın eşya ile olan yaratma ve sâir alanlardaki ilişkisi, başlangıç itibarıyla rahmetten ibarettir. O genelde bütün yaratıkları, özelde insanları rahmetinin bir eseri olarak var etmiş ve O’nun rahmeti bunlar üzerinde başlangıçtan itibaren tezahür etmiştir. Bu anlamda, O’nun rahmetinden hissesi bulunmayan hiçbir yaratık yoktur. İnsanı fitrat-ı selîme üzere yaratması; ona akıl, seçme hakkı ve hürriyet vermesi; gerek iç dünyasına gerekse dış dünyasına Allah’ın varlığını, birliğini, yetkin sıfatlara sahip olduğunu gösteren kanıtlar yerleştirmesi; peygamberler gönderip ilâhî kitaplar indirmek sûretiyle Allah’ı tanıma, gösterdiği yoldan gitme, azabı gerektiren hallerden sakınma imkânı bahşetmesi hep o geniş rahmetin tezahürlerindedir. İnkârcılara

⁶⁴ İddia hakkında bilgi için bk. İbn Kayyim, *Hâdi'l-ervâh*, s. 353 vd.; Yusuf Şevki Yavuz, “Azap”, *DİA*, IV, 307.

mühlet vermesi, günahkâr müminlerin tövbelerini kabul edici olması da o rahmet sayesinde. Nitekim En'âm sûresinin yukarıda meâli verilen 54. âyetinin devamındaki “Sizden kim bir günah işler de sonra ardından tövbe eder ve halini düzeltirse, bilsin ki O (Allah) çok bağışlayan, çok esirgeyendir. Böylece suçluların yolu belli olsun diye ayetlerimizi iyice açıklıyoruz” şeklindeki beyan da, “Allah’ın kendine rahmeti yazmış olması” ile neyin kastedildiğini, bir bakıma, tefsir etmektedir.

Bu açıklamalardan anlaşılmaktadır ki rahmet Cenâb-ı Hakk’ın kendine ahlâk edindiği bir vasıftır; O, yaratıklarına rahmet etmeyi ilke edinmiştir. Ve bu ilke, dünyada mümin kâfir her insan için geçerlidir. İlâhî gazaba gelince, o, ilâhî ahlâkın bir gereği değildir, yani insanları yaratma ve yaşatmadaki temel ilkesinde onlara gazap etme yoktur. Gazap, gerçekte, mükellef durumdaki yaratıkların, Allah’ın buyruklarından uzaklaşmaları sebebiyle söz konusu olan bir vasıftır; yani ilâhî gazabın sebebi insanın olumsuz fiilleridir, yoksa tek taraflı olarak Allah’tan kaynaklanmamaktadır.

Ancak, durumun böyle olmasından, inkârcılara ve günahkârlara ilâhî gazabın gereği olan azâbın ilişmeyeceği sonucu kesinlikle çıkmaz. Aksine, Allah’ın o kuşatıcı rahmetini ve hürriyet nimetini suiistimal eden, fitratı değiştirip bozmaya kalkışan, âyet ve delillerden yüz çevirip kitapları yalanlayan, peygamberleri alaya alan, kısaca ilâhî cezayı gerektirecek tutum ve davranışta bulunanlara mühlet verip hemen cezalandırma yoluna gitmese de, böylelerini zamanı geldiğinde cezalandıracaktır. Bu ceza da, sırf onların işledikleri günahların karşılığıdır. En'âm sûresinin ilâhî rahmetin genişliğini belirten 12. âyetinin devamında “O, geleceğinde hiçbir kuşku olmayan kıyamet günü sizi bir araya toplayacaktır. Kendilerini ziyana uğratanlara gelince, onlar inanmazlar” denilmek suretiyle bu gerçek açıklanmıştır. Aslında bu âyet, sûrenin ilk âyetinde değinilen “Rablerine denk (putlar) tanıyan inkârcılar”ı yaptıklarından vazgeçip, tövbe ile yüce Allah’ın sonsuz rahmetine sığınmaya çağrı niteliği taşımaktadır.

A'râf sûresindeki “Rahmetim her şeyi kuşatmıştır” beyânına gelince, orada söz konusu edilen rahmet, Hz. Mûsâ’nın, seçtiği yetmiş kişilik bir grupla, kavminin buzağıya tapmalarından dolayı tövbe ve dua için kutsal mekan Tur’a “buluşma vaktinde” çıktıkları zaman onları yakalayan korkunç sarsıntı üzerine yaptığı duâya verilen ilâhî cevap vesilesiyle zikredilir: “...Mûsâ dedi ki: Ey Rabbim! Dileseydin onları ve beni daha önce helak

ederdin. İçimizdeki beyinsizlerin işledikleri yüzünden bizi helâk edecek misin? Bu iş, senin imtihanından başka bir şey değildir; onunla dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletirsin. Sen bizim velîmizsin. Artık bizi başıyla ve bize acı! Sen başıslayanların en iyisisin. Bize bu dünyada da âhirette de iyilik/güzellik yaz. Şüphesiz biz sana yöneldik. (Allah) buyurdu ki: **Azabıma dilediğimi uğrattırım; rahmetim ise her şeyi kuşattı; ileride onu (rahmetimi) takvalı davrananlara, zekatı verenlere ve âyetlerimize inananlara yazacağım. Onlar ki, yanlarındaki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî Peygamber'e uyarlar...**" (7/155-157).

Görüldüğü gibi âyette "Rahmetim her şeyi kuşattı" buyrulmuştur ki – daha önce açıklandığı üzere- bu, genelde, evrende ilâhî rahmetten pay almayan hiçbir varlığın bulunmadığını gösterdiği gibi, -âyetin siyak ve sibakı dikkate alındığında- "her şeyi kuşatan ilâhî rahmet ile" özelde, ne kadar büyük olursa olsun işlenen günahları tövbe edenler için başıslama, işleyenlere ağır yükümlülükler yüklememe, onları günahları yüzünden helâk etmeme yönündeki ilâhî merhamet kastedilmiş olmalıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, âyetin devamında o engin rahmetini âhir zaman peygamberi Hz. Muhammed'e tabi olan müttakîlere yazacağını belirtmiştir. Muhammed ümmetinin, günahları yüzünden dünyada "toplu helâk" cezasından muaf tutulması da bu rahmetin bir uzantısı olarak kabul edilmiştir. İlâhî rahmetin genişliğini dile getiren 56. âyette "*azâbıma dilediğimi uğrattırım/uğratacağım*" denmesi de, "kuşatıcı rahmetin", suçluları cezalandırmaya engel teşkil etmeyeceğini açıkça ortaya koymaktadır. Âhirette sonsuz azaba maruz kalacak olanlar, neticede, merhamete değer olmaktan çıkmış, azabı hak etmiş kimselerdir.⁶⁵

Mümin (Gâfir) sûresinin baş tarafında, Cenâb-ı Hakk'ın günahı başıslayıcı, tövbeyi kabul edici, azabının çetin olduğu; inkârcıların sırf kendi işledikleri günahları yüzünden azaba duçar kılındıkları, cehennemlik oldukları belirtildikten sonra, Arşı taşıyan ve onun etrafında bulunan meleklerin müminler için yaptıkları şu duaya yer verilir "*Rabbimiz*" *Sen rahmet ve bilgi bakımından her şeyi kapladın, tövbe edip senin yoluna uyanları başıslama, onları cehennem azabından koru!*" (40/7).

⁶⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 2295.

Müfessir İbn Âşûr, - öncesi ve sonrasını da dikkate alarak- âyette bahis konusu olan “ilâhî rahmetin her şeyi kuşatması” hususunu, dünya ile alakalı görmüştür; dünyada rahmete muhtaç hiçbir şey yoktur ki o rahmetten kendine düşen payı almış bulunmasın. Melekler de müminler için işte o rahmeti vesile edinerek, tövbe edip hak yolda yürüyen müminler için bağışlanma duasında bulunmaktadırlar. Şu halde, âyetin, “âhirette –güya- inkârcıları da kuşatacak genişlikte bir rahmet” ile alakası yoktur. Meleklerin “**tövbe eden ve Allah’ın yoluna uyan müminler**” için dua ettiklerinin açıklanması da, konumuz açısından, dikkat çekicidir. Gerçi Şûrâ sûresinin 5. âyetinde meleklerin “müminler” kaydı olmaksızın “**yerdekiler**” için mağfîret diledikleri belirtilir. Fakat İbn Âşûr’un da dediği gibi ardından gelen âyetler ve ayrıca Mümin sûresinin yukarıda bahsedilen âyeti, “yerdekiler” ile müminlerin kastedildiğini gösterir.⁶⁶ Dolayısıyla Musâ Bigiyef’in “bütün insanlığı cehennem azabından korumak” uğruna Kur’an bütünlüğünü alt üst edip İslâm âlimlerini de cahillikle suçlayıp, meleklerin mümin kâfir bütün insanlar için dua ettikleri, âyetin sonundaki “İyi bilin ki, Allah çok bağışlayan çok esirgeyendir” açıklamasının da meleklerin duasının kabul edildiğini gösterdiği yönündeki iddiası katıksız subjektif yaklaşımın en güzel örneğini teşkil eder.⁶⁷ Bir kere âyet, Allah’ın azametinden ve yüceliğinden ötürü göklerin az kalsın çatlayacağını ifade ile başlar ki, benzer bir ifade Meryem sûresinde (19/90) müşriklerin Allah’a çocuk isnad etme günahının büyüklüğünü ifade için kullanılmıştır. Meleklerin dünyadaki dualarıyla müşrikler dahi bağışlanma kapsamına girmiş ise, -âhirete yönelik azap tehdidi içeren onca âyet bir yana- Şûrâ âyetinin devamında, Allah’ın müşrikleri gözetim altında tuttuğunu, amellerini teker teker saydığını, (ileride cezalandırmak üzere) koruyup kaydettiğini; kıyamet gününde insanların ikiye ayrılıp bir bölümün cennette bir bölümün ise cehennemde olacağını; zâlimler için ne bir velînin ne de yardımcının bulunacağını bildiren âyetlerin ne anlamı kalır?!

Evet, bu âyetin tefsiri vesilesiyle meleklerin dünyada mümin kâfir bütün insanlar için dua ettiğini söyleyen âlimler olmuştur, ama onlar, meleklerin

⁶⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXIV, 91.

⁶⁷ bk. *İlâhî Adâlet*, s. 309-311.

kâfirlere yönelik duasının, onların da hidayete erdirilmeleri yönünde olduğunu söylemişlerdir. Tıpkı müminlerin “Kâfirlere, zâlimlere hidâyet nasip et!” tarzındaki duaları gibi. Veya onlar, yeryüzü halkına rızık kesmemesi, yağmur yağdırması, felaket göndermemesi, günahkârlara mühlet vermesi... yönünde meleklerin Allah’a yapmış oldukları dualardan ya da insanlara iyiliği ilham etmelerinden söz etmişlerdir. Her hâlükârda, Şûrâ âyetinde sözü edilen istiğfar/dua, meleklerin dünyada yapmış oldukları istiğfarı konu edinmektedir. Üstelik âyetin asıl amacı, başta putperestler olmak üzere inkârcıları ve günahkârları azamet sahibi yüce Allah’tan inen Kur’an vahyine kulak vermeye, içinde buldukları yanlıştan vazgeçip tövbe ve istiğfara davet etmektir.

Buraya kadar yapılan açıklamalar göstermektedir ki; aslında, ilgili âyetlerde açıklanan ilâhî rahmetin kuşatıcılığı konusu, özellikle dünya hayatı ile ilgilidir ve bu âyetlerde azabın da var olacağı ya doğrudan ya da dolaylı olarak dile getirilmiş, yani rahmetin mutlak olmadığına işaret edilmiştir. Tabii, bunun böyle olması, Cenâb-ı Hakk’ın rahmetinin dünya ile sınırlı olduğu anlamına gelmez. Aksine insanlara yönelik ilâhî rahmet öbür dünyada da tecelli edecek, hatta dünyadakinden kat kat fazla olmak üzere. Peki, ilâhî rahmet öbür dünyada kimlere yönelik olarak işleyecektir? Bunun cevabını öncelikle Kur’an’da aramak lazımdır. İlgili âyetlere baktığımızda uhrevî rahmetin müminlere yönelik olacağı açık bir biçimde kendini göstermektedir. İnkârcıları âdil bir şekilde cezalandıracak olmasının dışında, rahmetinin onları da kuşatıp azabı sona erdireceğine dair açık tek bir âyet dahi yoktur. Tersine, onlara yönelik azabın sürekli olduğunu vurgulayan çok sayıda âyet bulunmaktadır.

Rivâyete göre İkrime bir keresinde şöyle demişti: “Kıyâmet günü Allah, kulları arasında hüküm verme işini bitirince, Arş’tan içinde ‘Şüphesiz rahmetim gazabımı geçmiştir ve ben erhamürrâhimîn’im’ yazan bir yazı çıkarır. Ve cennete girenlerin sayısı kadar insanı cehennemden çıkarır”. Yanında bulunanlardan birisi İkrime’ye “Kur’an’da ‘Onlar (kâfirler) ateşten çıkmak isterler fakat oradan çıkıcı değildirler. Onlar için kalıcı bir azap vardır’ (Mâide 5/37) buyruluyor, onların cehennemden çıkacağını nasıl söylersin? deyince, o, “Yazık sana! Âyette sözü edilenler, cehennemden asıl

yerlisi olacak (inkâr üzere ölen) kimselerdir” cevabını vermiştir.⁶⁸ Benzer bir haber İbn Abbâs’a da nisbet edilir.⁶⁹

İman üzere ölmüş cehennemliklerin ilâhî rahmet ve şefaate çıkacağına dair çok sayıda sahih hadis mevcut olup onları burada kaydetmeye gerek yoktur. Ancak azabı bütünüyle geçici görenler, bu hadislerde yer alan bazı ifadelerle istidlal etmektedirler. Bunlardan birisi de Buhârî ve Müslim’in Ebû Saîd el-Hudrî rivâyetiyle kaydettikleri bir hadistir.⁷⁰ Uzunca olan hadise göre peygamberler, melekler ve müminler ehl-i iman olarak bilip tanıdıkları kimseler hakkında şefaattikten sonra Cenâb-ı Hak “Geriye benim şefaetim kaldı” buyurur ve cehennem ateşinden bir tutam alıp bir kısım insanları çıkarır. Cennet halkı onlara “Rahmân’ın âzatlıları” derler, Rahman, **hiçbir amel veya hayır işlememiş** bu kimseleri cennete dâhil etmiştir.⁷¹

“Hiçbir hayır veya amel işlememiş” ifadesinin kâfirleri de kapsadığı söylenebilir mi? Hadis bir bütün olarak değerlendirildiğinde, böyle bir yargıya varmanın mümkün olmadığı görülür. Çünkü rivâyetlerde yalnızca ehl-i tevhid şefaât konusu edilmektedir. Kaldı ki hadiste cehennemden en son aşamada Allah’ın şefaati ile bir kısım insanların çıkarılacağı belirtiliyor, cehennem halkının tamamının değil. Sonra Müslim’in Enes b. Mâlik’ten rivayetle kaydettiği bir hadiste Hz. Peygamber Allah’ın izniyle pek çok insana şefaât eder, nihayet dünyada yalnızca kelime-i tevhidi dile getirmiş, başkaca bir ameli olmayan kimseler hakkında da şefaât izni isteyince Cenâb-ı Hak: “Bu senin hakkın değildir” veya “Bu sana bırakılmamıştır, lâkin izzetim, azametim... hakkı için “Lâ ilâhe illallâh diyenleri ben çıkaracağım” buyurur.⁷² Hâkim en-Nîsâbüri, benzer bir hadisi Ebû Saîd el-Hudrî’den naklen kaydetmiştir.⁷³ Zaten, hadislere göre, müminlerin şefaati, dünyada mümin olarak tanıdıkları kimselere yönelik olacaktır. Melekler ise yüzlerinde secde izi bulunan (yani imanın yanı sıra amel de işlemiş) cehennemlikleri çıkaracaklardır, ehl-i tevhidin tamamını değil. Çünkü

⁶⁸ Abdürrezzak b. Hemmâm, *el-Müsannef* (nşr. Habîbürrahmân el-A’zamî), Beyrut 1403/1983, XI, 411.

⁶⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân* (Şakir), X, 294.

⁷⁰ meselâ bk. Maulana Muhammad Ali, *The Holy Qur’an*, s. I/51 (Giriş).

⁷¹ Buhârî, *Tevhîd* 24; Müslim, *İman* 302.

⁷² Buhârî, *Tevhîd* 36; Müslim, *İman* 326.

⁷³ *el-Müstedrek*, VIII, 3132.

melekler de, insanlar gibi, ancak işin zahirini bilebilirler. Bütün bunlardan anlaşılır ki şefaathçilerin şefaati, kendilerinde iman alameti bulunan ve özellikle az da olsa amel işlemiş cehennemlikler hakkında gerçekleşecektir. Cenâb-ı Hak ise kelime-i tevhidi dile getirmenin dışında bir ameli olmayan, bu yüzden şefaathçilerin tanıyamadıkları kimseleri dahi azaptan kurtaracaktır. Yani cehennemden ehl-i tevhidin dışında kimse çıkacak değildir.⁷⁴

Dolayısıyla, peygamberler, melekler ve müminler kalplerinde zerre miktarı iman taşıyan bütün cehennemlikleri oradan çıkaracak, geriye ehl-i küfür kalacak ve Allah da onlara şefaath edecek değildir. Kâfirler hangi özellikleri ile şefaath hak edeceklerdir?! Kaldı ki, yukarıda belirttiğimiz gibi, hadislerde Cenâb-ı Hak'ın cehennem halkının tamamını değil bir kısmını çıkaracağı tasrih ediliyor. Ki bunlarla ehl-i tevhidin kastedildiğini söz konusu hadislerin yanında başka rivayetler de desteklemektedir.

Öte yandan Mekke döneminde inen Zümer sûresinin 53. âyeti Cenâb-ı Hak'ın rahmetinden ümit kesmemek gerektiğini, Allah'ın bütün günahları bağışlayacağını açıklamaktadır. Musa Bigiyef'in dediği gibi âyette sözü edilen ilâhi mağfiret, öbür dünyada kâfirlere yönelik olarak da işleyecek midir?⁷⁵ Öncelikle belirtilmelidir ki, siyâkı da dikkate alındığında âyet, insanları dünyada en kısa sürede tövbe etmeye çağırmakta, ilâhi mağfiretin şirk ve inkâr da dahil bütün günahları -tövbe ve inâbe ile- silecek genişlikte olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla âyetin öbür dünyadaki af ve mağfiret ile bir alakası yoktur. Âyet mutlak olsa bile Medîne döneminde inmiş olan Nisâ sûresinin 48 ve 116. âyetleri Allah'ın kendisine şirk koşulmasını (inkârı) aslâ bağışlamayacağını açıkça ifade etmektedir. Küfür üzere ölenleri Allah'ın asla bağışlamayacağına, tövbelerini kabul etmeyeceğine dair âyetlere daha önce yer verilmişti (bk. A/5).

Burada değinilmesi gereken bir husus kalmaktadır. O da, Mâide sûresinin 118. âyetinde zikredildiği üzere Hz. İsâ'nın, şirke düşen ümmeti hakkında Allah'ın huzurunda “Eğer onlara azap edersen şüphesiz onlar senin kullarıdır. Eğer onları affedersen, hiç kuşku yok sen hem izzet hem hikmet sahibisin” diyecek olmasıdır. Musa Bigiyef, âyetten, Hz. İsâ'nın,

⁷⁴ bk. İbn Receb el-Hanbelî, *et-Tahvîf mine'n-nâr ve't-ta'rîf bi hâli dâri'l-bevâr*, İskenderiye, ts., s. 286.

⁷⁵ bk. *İlâhî Adalet*, s. 303-305.

müşrik kavmi için kıyâmet günü bağışlanma duası yapacağı yönünde bir anlam çıkarmıştır.⁷⁶

Müfessirler, müşrik (kâfir) olarak ölenler için istiğfarın câiz olmadığını dikkate alarak âyete değişik yorumlar yapmışlardır. Bunların en makulü şudur: Hz. İsa bu sözü, hesap verme makamında işi “Büyük Mahkeme”nin hâkimi yüce Allah’a, O’nun meşîetine havâle etme, vereceği her türlü hükme rızâ beyanı ve bir de O’na karşı edebin bir gereği olarak dile getirecektir. Yoksa o bu sözünü ümmetinden müşrik olanlar hakkında şefaata dileyecek değildir. Nitekim sözünün sonunda “*Sen izzet ve hüküm hikmet sahibisin*” ifadesinin yer alması da bu yorumu teyit etmektedir; şefaata dileği olsaydı Allah’ın mağfiret ve rahmet sıfatını vurgulardı. Sonra dünyada iken inkârcı kavmine “*Bilinmeli ki her kim Allah’a ortak koşarsa Allah ona cennet yüzü göstermeyecek ve onun varacağı yer cehennem olacaktır. Zâlimlerin yardımcıları da olmayacaktır*” (Mâide 5/72) diyen Hz. İsa’nın öbür dünyada onlar için şefaata talebinde bulunacak olması beklenen bir şey değildir. Şefaata talebinde bulunacağı farz edilse bile, üzerinde durduğumuz Mâide’nin 188. âyetinden sonra gelen ve Cenâb-ı Hakk’ın Hz. İsa’ya cevabını içeren âyet inkârcıların bağışlanmayacağı yönünde ilâhî bir beyân niteliğindedir.

Hz. İsa’nın sözüne benzer bir ifadeyi zamanında Hz. İbrâhim dile getirmişti: “*Rabbim! Onlar (putlar), insanlardan birçoğunun sapmasına sebep oldu. Bundan böyle kim bana uyarırsa o bendendir; kim de bana karşı gelirse artık sen çok bağışlayan, çok esirgeyensin*” (İbrahim 14/36). Hz. İsa’nın sözü hakkında söylenenler bunun için de geçerlidir. Ayrıca, yanık ve yumuşak huylu olan Hz. İbrahim’in müşrik olan babası için –babası sağ iken- istiğfarda bulunduğunu, ancak onun bir Allah düşmanı olduğu açıklık kazanınca bundan hemen vazgeçtiğini biliyoruz (Tevbe 9/114). Zâten Tevbe sûresinin 113. âyeti, yakın akrabadan da olsa şirk (inkâr) üzere ölen kimseler için bağışlanma duasında bulunmayı yasaklamaktadır. Bundan da anlaşılır ki Hz. İbrâhim’in istiğfarı, babası ve inkârcı kavmi hayatta iken ve iman etme ümidi ile kayıtlıydı. İnkâr üzeri öldüklerinde veya iman etmeyecekleri vahiyle bildirildikten sonra artık bundan vazgeçmiştir.⁷⁷

⁷⁶ bk. *İlâhî Adalet*, s. 311-316.

⁷⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 2629.

Bütün bu açıklamalara rağmen, yavrusu ateşe atılan bir annenin ona yönelik merhametinden kat kat daha büyük rahmetin sahibi olan Cenâb-ı Hak, ahirette nasıl olur da kâfirleri ebedî azapta bırakır? denebilir. Öncelikle belirtilmelidir ki, Allah, insanlara dünyada iken hak yolu bildirmiş, şirk ve inkâra düşenleri asla bağışlamayacağını, onları sonsuz azap ile cezalandıracağını Kur'an'da tekrar tekrar vurgulamıştır. İnkâr suçuna böyle bir cezayı uygun görmüş, inkârcılar da bunu bile imana yanaşmamışlardır. O, insanlara zulmetmez, cezalandırırken adaleti devre dışı bırakmaz. Onun yasasına göre sonsuz azabı hak eden kâfirin kendisidir. Allah'ın rahmetini, zaafarla dolu insanın merhametiyle kıyaslamak doğru olmaz. Rivâyetlerine Kütüb-ü sitte'de yer verilen Ebû İmrân el-Cevnî'nin izahına göre Allah nazar ettiği kimseye mutlaka rahmet eder. Şayet O, inkârcı cehennemliklere de nazar edecek olsa rahmeti onları da kuşatırdı. Ne var ki onlara nazar etmemeye hükmetmiştir.⁷⁸ Ebû İmrân el-Cevnî'nin bu izahı, kanaatimizce, meselenin özünü ortaya koymaktadır. Çünkü Kur'an, Cenâb-ı Hakk'ın inkârcılara kıyamet günü nazar etmeyeceğini (rahmet gözüyle bakmayacağını) açıklamıştır (Âl-i İmrân 3/77). Ayrıca inkârcıların cehennemde ebedî kalacaklarını, azaplarının hafifletilmeyeceğini bildiren bir kısım âyetlerde “*ve lâ hüm yunzarûn*” kaydı da yer alır⁷⁹ ki, bir kısım müfessirler bunu, onların ilâhî nazardan mahrum kalacakları tarzında anlamışlardır. Allah'a hesap vereceklerini dünyada unutanları Allah'ın da kıyâmet günü unutacağını yani cehenneme terk edip bütün istek ve feryatlarını cevapsız bırakacağını bildiren âyetleri⁸⁰ de burada dikkate almak gerekir.

Uhrevî cezâyı inkârcılar için ebedî görmeyenlerin gerekçelerinden biri de şudur: Bazı hadislerde belirtildiğine göre⁸¹ cennete girecek olanlar işledikleri ameller sebebiyle değil Allah'ın rahmet ve ihsanı sayesinde bu nimete nail olacaklardır. Buna göre cehennem ehlinin de ilâhî bir lutfu mazhar olmaları beklenir.⁸²

⁷⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *et-Tahvîf mine'n-nâr*, s. 220.

⁷⁹ meselâ bk. Bakara 2/162; Âl-i İmrân 3/88; Nahl 16/85.

⁸⁰ A'râf 7/51; Secde 32/14; ayrıca bk. Tevbe 9/ 67.

⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 451, 482; III, 362; Buhârî, Rikâk 18; Müslim Manâfîkûn 71.

⁸² bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Azap”, *DİA*, IV, 307.

Müminlerin Kur'an ve hadislerde sözü edilen cennet nimetlerine nail olmaları elbette Allah'ın rahmeti sayesinde. Buna kimsenin itirazı olamaz. Çünkü Cenâb-ı Hak, işlenen her bir sevaba en az on katı mükâfat vaat etmektedir. Cennet nimetleri, işlenen amellerle kıyaslandığında gerçekten büyük bir lutuf ve ihsanın ürünüdür. Azap gördükten sonra cehennemden en son çıkacak, buna göre de dünyada kalbi amelinden (iman) başka bedeni bir hayrı bulunmayan mümine Allah'ın cennette vereceği nimetlerin büyüklüğü dikkate alındığında, dünyadaki ameller cennet nimetlerini elde etmede – adalet ölçüsü esas alınacak olsaydı- kifayet etmezdi. Üstelik insan dünyada da sayısız nimetlere mazhar olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında yaptığı ameller dünyada sahip olduğu nimetlerin karşılığı bile olamaz. Ancak, cennete girmede başta iman olmak üzere amellerin hiçbir yararının olmadığını da kimse iddia edemez. Çünkü insan, Allah'ın dostluğunu ancak iman başta olmak üzere yaptığı iyi ameller sayesinde kazanabilmekte ve cennete de bu sayede girebilmektedir (bk. En'âm 6/127). Kur'an, birçok âyetinde, müminlerin cenneti dünyada yapmış oldukları ameller sayesinde hak ettiklerini açıklar.⁸³ Burada A'râf sûresinin 42-43. âyetlerini hatırlatmakla iktifa edilecektir: *“İman edip de iyi işler yapanlara gelince –ki hiç kimseye gücünün üstünde bir vazife yüklemeyiz- işte onlar cennet ehlidir. Onlar orada ebedi kalıcıdırlar. Göğüslerinden kinden ne varsa hepsini çıkarıp atmışlardır. Altlarından ırmaklar akmaktadır. Ve onlar derler ki: Bizi bu nimete kavuşturan Allah'a hamdolsun! Allah bize bahşetmeseydi biz kendiliğimizden elde edemezdik. Hakikaten rabbimizin elçileri gerçeği getirmişler. Onlara, ‘İşte size cennet! Yapmış olduğunuz iyi amellere karşılık o size miras verildi’ diye seslenilir”* Bu iki âyet, cennet nimetleri konusundaki ilâhi lütuf ile beşerî amelin işlevini gayet veciz ve güzel bir şekilde ortaya koymaktadır. Yukarıda zikri geçen hadisleri de bu ve buna benzer âyetler ışığında okuyup anlamak lazımdır. Mâide sûresinde dönemin Hıristiyanlarından bir grubun Hz. Muhammed'e inen Kur'an'a gönülden iman beyanlarına yer verildikten sonra *“Böyle söylemelerine karşılık Allah da onları, içinde ebedi olarak kalmak üzere altlarından ırmaklar akan*

⁸³ bk. Nahl 16/32; Meryem 19/63; Zuhruf 43/72; Ahkâf 46/14; Tûr 52/19; Vâkıa 56/24; İnsan 76/12, 22; Mürselât 77/43.

cennetlerle ödüllendirdi”, ardından “İnkâr edip âyetlerimizi yalan sayanlar ise cehennemliktirler” denmesi de gösterir ki, cenneti hak etmenin birinci koşulu iman, cehenneme gitmenin sebebi ise inkârdır. Şu âyet inkâr ve inkâra dayalı kötü amellerin uhrevî cezasının ‘ebedî azap’ olduğunu açıkça belirlemiştir: “(O suçlulara denecek ki:) Bugününüzle karşılaşmayı unutmanızın cezasını tadın. Biz de sizi unuttuk. **Yaptıklarınızdan ötürü sürekli azabı (azâbe’l-huld) tadın**” (Secde 32/14).

4. Bazı âyetlerde azabın *yevm*’e izafe edilerek zikredilmesi meselesi

Cehennemi ebedî görmeyenlerin öne sürdükleri gerekçelerden birisi de şudur: Azaptan söz eden bazı âyetler, onu “bir günün azâbı” olarak niteler: “akîm bir günün azabı”, azîm bir günün azâbı”, “elîm bir günün azabı” gibi. “Bir gün”ün süresi hakkında çeşitli görüşler ileri sürmek mümkün olsa da “gün”ün belli bir zaman parçası olduğu şüphesizdir. Buna karşılık naslar cennet nimetleri için “bir günün nimeti” tarzında bir ifade kullanmamaktadır. Bu da azabın geçici, nimetinse devamlı olduğunu gösteren delillerden biridir.⁸⁴

Kur’an’a baktığımızda azâbın gün ile nitelendiği on bir âyet olduğu görülür. On bir âyetten altısında “büyük günün azâbı”⁸⁵; ikisinde “acı veren (elîm) günün azabı” (Hûd 11/26; Ahkâf 46/21); birinde “kısır günün azabı” (Hac 22/55); birinde “büyük (kebîr) günün azabı” (Hûd 11/3); birinde de “kuşatıcı (muhît) günün azabı” (Hûd 11/84) şeklinde yer alır.

Şuarâ (26/135, 156, 189) ve Ahkâf (46/21) sûrelerinde geçen “büyük günün azabı” ve Hûd sûresinde (11/84) yer alan “kuşatıcı günün azabı” ifadeleriyle yaygın yoruma göre Hz. Hûd, Sâlih ve Şuayb peygamberlerin kavimlerinin helak edildikleri gün, yani dünyevi azap kastedilmektedir ki, bunların cehennem azabıyla alakası yoktur. Benzer şekilde Hac sûresinde “kısır günün azabı” ifadesiyle, müşriklerin Bedir Savaşı’ndaki hezimetlerinin kastedilmiş olması, yaygın bir kanaattir. Hûd sûresinde (11/26) Hz. Nûh’un diliyle ifade edilen “acı veren günün azabı” ifadesine gelince, bununla Tufan’ın veya kıyamet günün kastedilmiş olması muhtemeldir. Sûrenin 32. âyetinde Hz. Nûh’un inkârcı kavminin “bizi tehdit ettiğin azabı başımıza getir” demeleri de dünyevî bir azabın kastedilmiş

⁸⁴ İbn Kayyim, *Hâdi’l-ervâh*, s. 363; Yusuf Şevki Yavuz, “Azap”, *DİA*, IV, 307.

⁸⁵ En’âm 6/15; Yûnus 10/15; Şuarâ 26/135, 156, 189; Zümer 39/13

olma ihtimalini destekler mahiyettedir.⁸⁶ Hûd sûresinde (11/3) müşriklerin şahsında Kur'an'ı ve Hz. Peygamber'i inkâr edenlere yönelik olarak geçen “Büyük (kebîr) günün azabı” ile Bedir vb. savaşların kastedilmiş olmasını muhtemel görenler olduğu gibi kıyamet gününü dile getirenler de olmuştur.⁸⁷ En'âm (6/15), Yûnus (10/15) ve Zümer (39/13) sûrelerinde “Büyük (azîm) günün azabı” şeklinde yer alanlarla ise kıyamet gününün kastedilmiş olması daha belirgin durumdadır.

Görüldüğü gibi azabın gün ile nitelendiği âyetlerden ancak üç dört tanesi –dünyevi azaba nispeten daha açık biçimde- uhrevî azapla ilgilidir. Burada dikkat çekilmesi gereken en önemli nokta, “gün” (yevmi) sözcüğünün Kur'an'da “kıyamet” hakkında mı yoksa “cehennem” hakkında mı kullanılmış olduğudur. Söz konusu günlerle “kıyamet günü”nün kastedildiği açıktır. Nitekim bir âyette (Mutaffîfîn 83/5) bütün insanların diriltilip Cenâb-ı Hakk'ın huzurunda hesap verecekleri zaman için “büyük (azîm) bir gün” tabiri yer alır. Ayrıca inkârcıların “kıyâmet gününün azabından” kurtulmak için sahip oldukları her şeyi feda edebilecekleri açıklanır,⁸⁸ o gün Allah'ın inkârcılara kimsenin veremeyeceği azabı vereceği belirtilir (Fecr 89/25).

Bütün bu açıklamaların yanında “günün azabı” ile cehennem azabının kastedildiği kabul edilse dahi, “gün” sözcüğünün sınırlı bir süreyi belirttiğini söylemek güçtür. Daha önce geçtiği üzere, cehennem halkının ateşte devirler (ahkâb) boyu kalacakları açıklanmıştır. Öyleyse “gün” ve “binlerce seneden oluşan devirler” ile sınırlı bir zaman diliminin kastedildiğini söylemek pek mantıklı değildir. Sonra -her ne kadar aksi iddia edilse de- cennet halkı hakkında da “gün” tabiri kullanılmıştır: “**O gün cennetlikler sefa sürmekle meşguldürler**” (Yâsîn 36/55). Âyetteki “gün” ifadesi, karşı tarafın iddiası esas alındığı takdirde, cennetliklerin nimetlerini zamanla kayıtlamakta, sefalarının uzun da sürse neticede sona ereceğini bildirmektedir. Hâlbuki böyle bir yorumu onlar dahi kabul etmemektedir. Şu âyetleri de örnek gösterebiliriz: “**O gün cennetliklerin kalacakları yer çok huzurlu ve dinlenecekleri yer pek güzeldir**” (Furkân 25/24); “**O gün kimi yüzler de mutludur. Yaptıklarından memnun olmuşlardır. Yüksek bir cennettedirler...**”

⁸⁶ bk. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XII, 45.

⁸⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, III, 150; İbn Âşûr, *a.g.e.*, XI, 319.

⁸⁸ Mâide 5/36; Zümer 39; Meâric 70/11.

(Gâşiye 88/8 vd). “*Ey kullarım! Bugün size korku yoktur ve siz üzülmeyeceksiniz*” (Zuhuruf 43/68) buyrulur. Şimdi bu âyetlerdeki gün tabiri ile belli bir zaman diliminin kastedildiğini söylemek mümkün müdür?! Eğer “onunla, korku ve üzüntünün artık yok oluşunun başlangıcı, cennet nimetlerine kavuşma anı kastedilmektedir, cennetin süresi değil” diye bir itiraz yöneltilecek olursa, aynı şeyin azabı niteleyen “gün” için de geçerli olduğunu, “ebedi azabın başladığı gün”ün kastedildiğini söyleme hakkımız doğar. İşin doğrusu da budur aslında.⁸⁹ Cennetlikler hakkında “*yevmü'l-hulûd*” (süreklilik günü)” (Kâf 50/34) denmesi de bunu teyit eder.

Konumuz açısından şu âyet de önemlidir: “*Ateştekiler cehennemin bekçilerine: Rabbinize yalvarın da hiç değilse bir gün bizden azabı hafifletsin, derler... (Bekçiler): Kendiniz yalvarın, derler, inkârcıların yalvarmaları da hep boşunadır*” (Mümin 40/49-50). Bundan da anlaşılır ki onlardan azabın tamamen veya bir günlüğüne kalkması bir tarafa, bir günlüğüne hafifletilmesi dahi söz konusu olmayacaktır. Ki, onun “uzun da olsa bir gün” yani sonlu olacağını iddia etmek ne kadar tutarlı olacaktır?!

5. İlk dönem İslâm âlimleri

Azabın inkârcılar için ebedi olmadığını savunanlar, ilk dönem İslâm âlimlerinden birçok ismin de bu görüşte olduğunu öne sürerler. İbn Teymiye, öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye ve benzer kanaati paylaşılanlar, bu konuda bazı kaynaklarda özellikle tefsir kitaplarında yer alan bir kısım rivayetlere

⁸⁹ Muhammed b. İsmail es-San’ânî’nin şu yaklaşımı da dikkate değerdir: “Gün” sözcüğü ile sınırlı bir süre değil tersine “mutlak zaman” kastedilmiştir. Çünkü nasların bize öğrettiğine göre âhret için “miktar” söz konusu değildir. Öyleyse Kur’an “gün” sözcüğünü mutlak kullandığı zaman onu “mutlak müddet” anlamında kullanmıştır. Nitekim birçok İslâm bilgini “ahkâb” sözcüğünün de mutlak kullanıldığını bununla da mutlak zamanın, sonsuzluğun kastedildiğini söylemişlerdir... “Gün” sözcüğünün “mutlak müddet” manasında kullanılmasına Hz. Hûd’un kavmi Âd’a söylediği “*Doğrusu, ben size, büyük bir günün azabının çarpmasından korkuyorum*” (Şuarâ 26/135) sözü de delil gösterilebilir. Burada Âd kavminin helâk edildiği zaman diliminden “büyük bir gün” diye bahsedilirken Hâkka suresinde (69/7) bu helâkin “yedi gece sekiz gün” sürdüğü anlatılır. Bu da mutlak bir günü, günler ve gecelerle tefsir etmektir ki, bundan, mutlak zikredilen gün ile belli bir sürenin değil mutlak müddetin anlaşılması gerektiğini ortaya koyar. Şu halde “gün” sözcüğü uhrevi meseleler hakkında mutlak kullanıldığında, onunla “mutlak zaman” anlaşılmalıdır; olan bir süre anlaşılmaz; öyle anlaşılmasını gerektirecek bir delil varsa başka (*Ref’u l-estâr*, s. 34).

dayanırlar. İddialarına göre sahâbeden Hz. Ömer, İbn Mes'ûd, İbn Abbâs, Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Hüreyre, Câbir b. Abdullah, Abdullah b. Amr b. Âs; tâbiînden Şa'bî gibi âlimler cehennem azabının sonlu olduğu yönünde görüş beyan etmişlerdir.⁹⁰ Bu iddiayı öyle kesin bir dille dile getirmektedirler ki, onlara kalsa, söz konusu selef ulemasının bu kanaatte olduğunda kuşku yoktur ve azabın sonlu olduğu yönündeki görüş sonraki dönemlerde Ehl-i sünnet âlimleri tarafından ortaya atılmıştır.⁹¹ Hâlbuki Ehl-i sünnetin kurucularından Eş'arî'nin tam tersi yönde bir açıklaması vardır: "Cehm b. Safvân hariç bütün İslam âlimleri, müminlerin cennette, kafirlerin de cehennemde ebedî kalacakları hususunda görüş birliği içerisindedirler."⁹²

Birbirine zıt bu iki yaklaşımı sağlıklı değerlendirebilmek için söz konusu selef ulemasından nakledilen rivâyetler üzerinde durmak gerekmektedir.

a) Hz. Ömer. Hasan el-Basrî'den gelen rivâyete göre Hz. Ömer şöyle demiştir: "Şayet cehennem halkı, çöldeki kum tepesinde bulunan kumların sayısı kadar ateşte kalacak olsalar, onlar için bunun üzerine çıkacakları bir günleri olur".⁹³ Azabı ebedi görmeyenlere göre Hz. Ömer bu sözyle, inkârcılar kumluktaki kumların sayısınca kaldıktan sonra cehennemden çıkacaklardır. Öncelikle belirtilmelidir ki, Hasan el-Basrî'nin bu nakli Hz. Ömer'den doğrudan yapması mümkün olmadığına göre rivâyetin senedi münkâtı'dır. İbn Teymiye, "Hasan el-Basrî, rivâyeti sahih görmeseydi, onu kendinden emin bir şekilde nakletmezdi" diyerek seneddeki kopukluk illetini kapatmaya çalışmıştır.⁹⁴

⁹⁰ *DİA*'daki "Azap" maddesinde, Abd b. Humejd ve İshâk b. Râhûye de aynı görüşü paylaşan tâbiîn âlimleri arasında sayılır ki, bu iki âlimin neye göre tâbiînden ve azabı sonlu görenlerden saydığını anlamak güçtür.

⁹¹ Nitekim *DİA*'da şöyle denilir: "Ehl-i sünnet çoğunluğunun, ilk devir İslam âlimlerinin aksine azâbın ebediyeti görüşünü tercih etmesini, II. asırda başlayan katı bir tekfirciliğin giderek yaygınlaşması ve muhtemelen mezheplerin elinde güçlü bir silah haline getirilmesine bağlamak isâbetli görünmektedir ("Azap", *DİA*, IV, 309).

⁹² Eş'arî, *Makâlât*, s. 149.

⁹³ bk. İbn Kayyim, *Hâdi'l-ervâh*, s. 343; Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, IV, 478; Doğrul *Tanrı Buyruğu*, s. 274.

⁹⁴ İbn Teymiye'nin bu yaklaşımının bir tenkidi hakkında bk. Muhammed b. İsmâil es-San'ânî, *Ref'u'l-estâr li ibtâli edilleti'l-kâilîn bi fenâi'n-nâr*, <http://www.athfer.com/kttbnar.htm>, s. 3-4).

Bu söz gerçekten Hz. Ömer'e ait olsa bile, bununla cehennem azabının tamamen sona ereceğini kastettiğini söylemek ne kadar isâbetli olur? Acaba o bu sözüyle inkârcıları değil de, günahları sebebiyle cehennemlik olmuş ehl-i tevhidi kastetmiş olamaz mı? Çünkü cehennemlik olmuş müminlerin bir süre sonra şefaate çıkacaklarına dair sahih hadsiler bulunmaktadır. Gerçi İbn Teymiye Hz. Ömer'in sözünde "ehl-i nâr" tabirinin geçtiğini, bununla da cehennemin asıl halkı olan inkârcıların anlaşıldığını söylemektedir. Fakat böyle bir değerlendirmeyi isabetli görmek oldukça zordur. Onun iddia ettiği gibi bazı hadislerde bu anlamda kullanılması bunun böyle olduğunu göstermediği gibi, bazı kaynaklarda inkâr üzere ölenler için "cehennemin asıl halkı olan cehennemlikler" (*ehlü'n-nâr ellezîne hüm ehlühâ*) tabiri kullanılmaktadır.

Hz. Ömer'in ilgili sözüyle günahları sebebiyle cehennemlik olmuş muvahhidleri kastetmiş olması, çok uzak bir ihtimal değildir. Karşı tarafın yorumuyla kıyaslandığında, belki, çok daha isâbetlidir. Çünkü bazı kaynaklarda kaydedildiğine göre Hz. Ömer, ileride bir grubun çıkıp beş hususu inkâr edeceğini söylemiş, bu beş husus içerisinde "cezalarını çektikten sonra bir topluluğun cehennemden çıkacak olması"nı da saymıştır.⁹⁵ Bu bilgiden anlaşıldığı kadarıyla Hz. Ömer, günahları yüzünden cehenneme girecek müminlerin sonunda oradan çıkacakları gerçeğini ileride reddedeceklerin türeyebileceği, bu hususta müminlerin dikkatli olmaları gerektiği uyarısını yapma ihtiyacı duymuştur. Nitekim çok geçmeden bazı gruplar Hz. Ömer'in bu endişesini haklı çıkarmıştır. Âlimlerin çoğu da gerek Hz. Ömer'den gerekse diğer selef ulemasından gelen haberleri –sahih olduklarının farz edilmesi durumunda- günahkar müminlerle alakalı görmüşlerdir.⁹⁶

Hz. Ömer'in sözünde geçen "kum tepesindeki kumların sayasınca" ifadesi, sözün ehl-i tevhid hakkında söylenmiş olmasına mani değildir. Çünkü Hz. Ömer, âsî muvahhidlerin cehennemde o kadar kalacaklarını söylemiyor, o kadar kalacak olsalar bile gün gelip mutlaka çıkacaklardır

⁹⁵ bk. Abdürrezzâk b. Hemmâm *el-Müsanef*, VII, 330; XI, 412; İbn Kesîr, *Nihâyetü'l-Bidâye ve'n-nihâye fi'l-fiten ve'l-melâhim* (nşr. Muhammed Fehîm Ebû Ubeyh), Riyad 1968, I, 259.

⁹⁶ Dönemin hadis, tefsir ve Şafîî fıkhı âlimlerinden Begavî bu kanaati dile getirenlerdendir (*Me'âlimü't-tenzîl*, IV, 202).

demek istiyor. Bu sözün inkârcılar hakkında söylenmiş olması asıl uzak bir ihtimaldir. Çünkü İbn Mes'ûd'un "Ateş halkına 'Siz cehennemde dünyadaki tüm çakıl taşlarının sayısınca cehennemde kalacaksınız' dense, onlar bundan ötürü mutlaka sevinirlerdi..." sözü nakledilir.⁹⁷

Sonra, son dönem Osmanlı âlimlerinden Mustafa Sabri Efendi Hz. Ömer'in konumuzla ilgili sözünü şu şekilde anlamının mümkün olduğunu söyler: "Şayet cehennem halkı bir kum tepesindeki kumların sayısınca uzun süre cehennemde kalacak olsalardı, günün birinde çıkarlardı. Çünkü kum yığınları da sonunda tükenir, fakat sonsuz olan cehennemin ömrü tükenmez."⁹⁸ Bu yorumun doğruluğunu İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393) kendisi gibi Hanbelî olan İbn Ebüdünyâ'dan (ö. 281/894) naklen kaydettiği bir rivâyet de desteklemektedir. Rivâyete göre Hişâm b. Hassân şöyle bir haber anlatır: "Ömer b. Hattâb bir kum tepesinin yanından geçerken ağladı. 'Ey müminlerin emîri sizi ağlatan şey nedir?' diye soruldu. Şu cevabı verdi: 'Cehennem halkını hatırladım. Şayet onlar buradaki kumların sayısı kadar ateşte kalacak olsalardı, onların boyunlarını uzatacakları bir zaman dilimleri (azaptan kurtulma beklentileri) olurdu, fakat orası ebedî olarak kalış yeridir". İbn Receb bu manada bir haberin ayrıca İbn Mes'ûd'dan merfû ve mevkûf olarak rivayet edildiğini belirtir.⁹⁹

b) İbn Abbâs. En'âm (6/128) ve Hûd (11/107) âyetlerinin tefsiri münasebetiyle zikredilen rivâyete göre İbn Abbâs şöyle demiştir: "Bu âyet öyle bir âyettir ki, kulları hakkında Allah adına hüküm vermek, onları cennete veya cehenneme göndermek kimseye düşmez".¹⁰⁰ Endülüslü müfessir İbn Atıyye, bu sözün İbn Abbâs'a nisbet edilmesinin doğru olmadığını belirtir.¹⁰¹ İbn Âşûr da rivâyetin sahih olması durumunda şu değerlendirmeyi yapar: Bu sözü İbn Abbâs, âlimlerin (sahâbenin) inkârcıların aslâ bağışlanmayacağına dair icmâından haberi yokken söylemiş olmalıdır.¹⁰²

⁹⁷ San'ânî, *Ref'u'l-estâr*, s. 5.

⁹⁸ *İlâhî Adâlet*, s. 170.

⁹⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *et-Tahvîf mine'n-nâr*, s. 235.

¹⁰⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Şâkir), XII, 118; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, II, 346.

¹⁰¹ İbn Atıyye, II, 346.

¹⁰² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, VIII, 72.

İbn Abbâs'a nisbet edilen sözün, aslında, azabın sonlu olup olmamasıyla bir alâkası yoktur. İbn Abbâs'ın söylemek istediği şey şudur: Biz Müslümanların ölen bir mümin için görünürdeki iyi haline bakarak “kesin cennetliktir”, âsî (büyük günah işlemiş) bir mümin için de “kesin cehennemliktir” hükmünü vermek doğru değildir. Hz. Peygamber de böyle bir yargıda bulunmayı doğru bulmamıştır. Çünkü kalplerin özünü ancak Allah bilir. Bizler ancak hüsn-ü zanda bulunabiliriz. İbn Abbâs'ın sözünü, azabı ebedî görmeyenlerin anladığı gibi “Müminlerin cennete, özellikle kâfirlerin cehenneme gireceklerine hükmedilemez” tarzında anlamak, Kur'an'ın açık beyânını reddetmek olur. Çünkü müminlerin cennete, kâfirlerin ise cehenneme girecekleri bizzat Cenâb-ı Hak tarafından açıklanmış, sahâbeden on kişinin cennetlik olduğu da Hz. Peygamber tarafından bildirilmiştir.¹⁰³ İbn Abbas bu sözü, muhtemelen, büyük günah işleyip ölmüş bir müminin durumunu açıklamak üzere söylemiştir. Nitekim o, Hûd 106-107. âyetlerde şakî (bedbaht) diye anılan ve cehennemde kalışına istisna getirilen kimselerle, ehl-i kıbleden ehl-i kebâirin kastedildiği kanaatindedir. Ona göre günahları sebebiyle cehenneme girmiş olan müminlere, Allah dilediği bir süre azap eder, daha sonra onları şefaate oradan çıkarıp cennete dâhil eder.¹⁰⁴ Hatta bir rivâyete göre İbn Abbâs Hûd 107 ve 108'deki “Rabbinin dilemesi müstesnâ” kaydını, Allah gerçekte şakîlerin cehennemde, saîdlerin ise cennette ebedî kalmalarını dilemiştir” sözleriyle açıklamıştır.¹⁰⁵ Görüldüğü gibi İbn Abbâs'ın, inkârcılar için azâbı sonlu görenlerle uzaktan yakından bir alâkası yoktur. Kaldı ki o, Bakara sûresinin 81. âyeti münasebetiyle kâfirlerin cehennemde ebedî kalacaklarını açıkça belirtmiştir.¹⁰⁶

c) İbn Mes'ûd. Azâbı ebedî görmeyenlerin dayanaklarından biri de İbn Mes'ûd'a nisbet edilen “Cehennemin üzerine öyle bir zaman gelecek ki içinde kimse kalmadığı halde kapıları sağa sola çarparak, bu durum onlar (cehennemlikler) orada çağlar boyu kaldıktan sonra gerçekleşecektir” veya bu manaya gelebilecek sözdür.¹⁰⁷

¹⁰³ San'ânî, *Ref'u'l-estâr*, s. 6.

¹⁰⁴ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, IV, 475-476.

¹⁰⁵ Süyûtî, *a.g.e.*, IV, 477.

¹⁰⁶ bk. Taberî *Câmi'u'l-beyân* (Şâkir), II, 286.

¹⁰⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Şâkir), XV, 484; İbn Kayyim, *Hâdi'l-ervâh*, s. 347; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, IV, 478.

Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi Begavî (ö. 516/1122) bu rivâyeti naklettikten sonra şu değerlendirmeyi yapar: Ehl-i sünnete göre İbn Mes'ûd bu sözüyle –şayet ona ait olduğu sâbitse- müminlerden kimsenin cehennemde kalmayacağını ifade etmektedir, kâfirlerin yerleri ise ebedî olarak dolu kalacaktır.¹⁰⁸ İbn Mes'ûd'a nisbet edilen başka sözler de, onun yukarıda zikredilen sözüyle günahları yüzünden cehenneme girmiş müminleri kastettiği yorumunu desteklemektedir. Muhaddis ve Hanbelî fakîhi İbn Receb'in isnâdını “ceyyid” diye nitelendirip kaydettiği bir rivâyete göre İbn Mes'ûd “Şayet cehennem halkına, ebedî olan cehennemde dünya günlerinin sayısınca kaldıktan sonra bir gün (gelip oradan çıkacakları) vaat edilmiş olsaydı, onlar o günle sevinirlerdi. Çünkü her âfî yakın sayılır”¹⁰⁹ demiştir. Buna göre o, inkârcıların cehennemden aslâ çıkamayacaklarını dile getirmektedir. Öte yandan Hâkim en-Nîsâbüri (ö. 405/1014) öbür dünyada cehennemlik olmuş ehl-i tevhid için meleklerin, peygamberlerin, müminlerin ve Cenâb-ı Hak'ın şefaet edecek olmasını konu edinen uzunca bir rivâyeti İbn Mes'ûd'dan nakleder. İbn Mes'ûd, rivâyet sırasında Müddessir sûresinin 42-45. âyetlerini okur ve bu âyetlerde sözü edilen dört sınıf (namaz kılmayan, yoksulu doyurmayan, bâtıla dalan ve cezâ gününü yalanlayan) insanda hiçbir hayrın bulunmadığını (dolayısıyla cehennemde kalacaklarını), kendinde bir hayır bulunan hiç kimsenin ise cehennemde (sonsuzca dek) konaklamayacağını belirtir ve sözlerini –ana hatlarıyla- şu şekilde tamamlar: Cenâb-ı Hak cehennemden artık kimsenin çıkmamasını irade buyurunca cehennemliklerin yüzlerini ve ten renklerini değiştirir (ki, şefaatçiler tanıyıp da onlar hakkında şefaatçi olmak istemesin). Cehennemlikler oradan çıkarması için Cenâb-ı Hak'a yalvarırlar. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak “*Alçaldıkça alçalın orada, bana karşı konuşmayın artık!*” (Müminûn 23/108) buyurur. Bu buyruk üzerine cehennem üzerlerine kapatılır, artık onlardan hiçbir beşer çıkamaz”. Hâkim, bu rivâyetin Buhârî ve Müslim'in şartlarını taşıdığını belirtmiş Zehebî de ona muvâfakat etmiştir.¹¹⁰ Diğer taraftan, ölümün cennetle cehennemin ortasında alaca bir koç suretinde

¹⁰⁸ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, IV, 202.

¹⁰⁹ İbn Receb, *et-Tahvîf mine'n-nâr*, s. 275.

¹¹⁰ Hâkim en-Nîsâbüri, *el-Müstedrek*, VIII, 3032-3034; ayrıca bk. İbn Receb, *a.g.e.*, s. 233.

boğazlanıp öldürülmesiyle ilgili daha önce zikredilen hadisi (bk. A/7) İbn Ebû Hâtîm, İbn Mes'ûd'dan nakleder. Rivayetin sonunda şu ifade yer alır: “Bunun üzerine cennet halkı öyle sevinir ki, bir kimse sevinçten ölecek olsa onlar ölürlerdi; cehennem halkı üzüntüden hıçkırma hıçkırma öyle ağlarlar ki bir kimse hıçkırıktan ölecek olsa onlar ölürlerdi”¹¹¹

Delâleti açık bu rivâyetler dikkate alındığında İbn Mes'ûd, inkârcuların cehennemden asla çıkmayacakları görüşünde olmalıdır. Tartışma konusuyla ilgili olarak ona nisbet edilen söz ise açık değildir. Burada yapılması gereken şey, kapalı olan sözü uygun bir manaya hamletmektir. İbn Mes'ûd'un konuyla ilgili diğer sözleri dikkate alındığında, en doğru yorum, onun âsî müminleri kastetmiş olmasıdır.

d) Ebû Saîd el-Hudrî. Sahâbeden Ebû Saîd el-Hudrî'nin, inkârcular için azabı sonlu gördüğünü öne sürenler, Ebû Nadre'den gelen bir rivâyete dayanırlar. Buna göre Ebû Nadre şöyle demiştir: Ebû Saîd el-Hudrî veya Câbir b. Abdullah ya da sahâbeden birisi dedi ki: Hûd sûresinin 107. âyetindeki “...*Rabbinin dilediği müstesnâ, şüphesiz Rabbin dilediğini yapandır*” (Hûd 11/107) meâlindeki ifâde, Kur'an'da “cehennemde ebedîdirler” (hâlidîne filhâ) sözünün geçtiği her âyeti sınırlandırıcı, ona hâkim durumdadır”.¹¹² Yani Hûd âyetindeki istisnâyı “cehennemde ebedîdirler” sözünün geçtiği her âyet için getirilmiş kabul etmek gerekir.

Her şeyden önce belirtilmelidir ki bu rivâyetten Ebû Saîd'in bu görüşte olduğunu kesin bir dille söylemek mümkün değildir. Çünkü râvî onun adını üç ihtimalden birisi olarak zikretmiştir.¹¹³ Bir görüşün taraftarının çokluğu, onun kuvvetliliğini –kısmen de olsa- gösterse bile, taraftar sayısını şişirmek, söylediği kesin olmayan veya sözünün delâleti açık olmayan şahısları da aynı gruba dâhil etmek isabetli olmaz. Bu gibi durumlarda en azından ihtiyatlı bir dil kullanmak gerekir.

Öte yandan bu sözün Ebû Saîd'e ait olduğu farz edilse bile, söz konusu istisnânın ilgili her âyet için geçerli olduğunu söylemek, Kur'an'a göre cehennemin sonlu olduğu sonucunu vermez. Çünkü Hûd âyetindeki istisnânın kâfirleri de içine aldığı hususu herkesin kabulü değildir. Âyetin tahlilini

¹¹¹ İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîr*, VII, 2410.

¹¹² İbn Kayyim, *Hâdi'l-ervâh*, s. 346; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, IV, 476.

¹¹³ bk. San'ânî, *Ref'u'l-estâr*, s. 8.

yaptığımız kısımda da belirttiğimiz gibi, istisnâyı kâfirleri de içine alacak tarzda yorumlamak birçok açıdan zorlama bir tevil olarak ortaya çıkmaktadır. Zaten ilk dönem İslâm âlimlerinden hiç birinin de bu yönde açık bir beyanı yoktur. Aksine İbn Abbâs, daha önce geçtiği gibi, istisnâyı ve ilâhî meşyeti, “Allah kâfirlerin cehennemde kalmalarını dilemiştir” sözleriyle tefsir etmiştir.

Sonra, kıyâmet günü ölümün alaca bir koç suretinde boğazlanıp öldürüleceğine dair rivâyetin meşhur râvîsi Ebû Saîd'dir. Onun Hz. Peygamber'den rivâyet ettiğine göre ölüm, cennetliklerin ve cehennemliklerin huzurunda boğazlanacak, ardından her iki gruba da ayrı ayrı “artık (bulduğunuz yerde) ebedilik var, ölüm yok” denilecektir (A/7). Ayrıca âhirette cehennemlik olmuş muvahhidler için meleklerin, peygamberlerin, müminlerin ve Allah Teâlâ'nın şefaatte bulunacağına, neticede cehennemde kalbinde zerre ağırlığınca imân bulunun hiç kimse kalmayacağına dair sahih rivâyetlerde de Ebû Saîd'in adına sıkça rastlamaktayız. Bu ve benzeri veriler göstermektedir ki Ebû Saîd, kâfirlerin cehennemde ebedî kalacakları, günahları yüzünden cehennemlik olmuş ehl-i tevhidin ise bir süre sonra şefaatte kurtulacakları bilgisinin önemli kaynaklarından. Bu açık ve kesin veriler varken, onun anlamı kapalı bir sözünden hareketle cehennemi sonlu gördüğünü söylemek oldukça zordur. O sözünü –gerçekten ona aitse- bir süre ateşte yanacak olan ehl-i imanı kastettiğini söylemek daha isâbetli bir yaklaşım olsa gerektir.

e) Ebû Hüreyre. İbn Mes'ûd'a nisbet edilen sözün bir benzeri Ebû Hüreyre'den de nakledilir. Rivâyete göre o, “Zaman gelecek cehennemde kimse kalmayacak” demiş ve ardından Hûd sûresinin 107. âyetini okumuştur.¹¹⁴ İbn Mes'ûd rivâyeti hakkında söylenenler bu rivâyet için de geçerlidir. Bu yüzden üzerinde fazla durmaya gerek yoktur. Ancak şu da belirtilmelidir ki ölümün öldürülmesiyle ilgili Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen rivâyetin bir benzeri Ebû Hüreyre'den de nakledilir.¹¹⁵ Dolayısıyla Ebû Hüreyre'nin cehennemi kâfirler için sonlu gördüğünü söylemek zordur.

f) Abdullah b. Amr b. Âs. Ona nisbet edilen söz İbn Mes'ûd'a isnad edilenle ile benzerlik arz eder: “Cehennemın üzerine öyle bir zaman gelecek ki

¹¹⁴ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, IV, 478.

¹¹⁵ Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 120.

içinde kimse kalmamış olduğu halde kapıları (sağa sola) çarparacak. Bu durum, onlar orada çağlar boyu kaldıktan sonra gerçekleşecek”.¹¹⁶ Muhaddis Bezzâr’ın (ö.292/905) rivâyet ettiği bu haberin sonunda, sözü edilenlerle günahkar muvahhidlerin kastedildiğine dair bir kayıt vardır.¹¹⁷ İbn Hacer bu konuda şunları söyler: “Bu kaydın kime ait olduğunu bilmiyorum. Ancak İbn Adiyy’in Enes b. Mâlik’ten merfû olarak naklettiği “Cehennem üzerine öyle bir gün gelecek ki içinde Ümmet-i Muhammed’den hiç kimse kalmadığı halde kapıları sağa sola çarparacak” anlamındaki rivâyet bahis konusu kimselerle âsî müminlerin kastedildiğini teyit eder. Aynı Konuda Ebû Ümâme’den merfû olarak gelen şöyle bir rivâyet de vardır: “Cehennemin üzerine öyle bir gün gelecek ki içinde âdemoğullarından kimse kalmayacak o gün kapılara sağa sola çarparacak, yani muvahhidlerden kimse kalmayacak”.¹¹⁸

Abdullah b. Amr’ın, ilgili sözüyle ehl-i tevhidi kastettiğini gösteren başka verilere de sahibiz. Meselâ a) Nebe’ sûresinin inkârcıların cehennemde çağlar boyu kalacağını belirten âyetin yer aldığı pasajın sonunda “*Tadin! Bundan sonra yalnızca azabınızı artıracaksınız*” (78/30) âyeti hakkında Abdullah b. Amr şunu söylemiştir: “Cehennem halkına bundan daha şiddetli bir âyet inmemiştir. Onlar Allah’ın azabında sonsuza dek bir artış içerisinde olacaklardır”.¹¹⁹ b) Hâkim en-Nisâbü’rî, Abdullah b. Amr’dan Zuhuf Sûresinin 77. âyeti münasebetiyle şöyle bir rivâyet nakleder: İnkârcılar görevli melek Mâlik’e “Rabbim (bari) bizi öldürsün” diye seslenirler. Onların bu isteklerine kırk sene sonra “Sizler kalıcısınız” diye cevap verir. Bunun üzerine onlar Cenâb-ı Hakk’a “*Rabbimiz bizi buradan çıkar. Eğer bir daha (inkâra) dönersek, artık belli ki biz zalim kimseleriz*” (Müminûn 23/107) diye yalvarırlar. Onları dünyanın ömrü kadar beklettikten sonra “*Alçaldıkça alçalın orada, bana karşı konuşmayın artık*” (Müminûn 23/108) diye karşılık verir. Bu söz üzerine onlar yutkunup hiçkirmaktan başka bir söz söyleyemezler”.¹²⁰ Bu ve benzeri açık bilgiler

¹¹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavvid), Riyad 1998/1418; III, 238; İbn Kayyim, *Hâdi’l-ervâh*, s. 346.

¹¹⁷ Ebûbekir Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *el-Bahrü’z-zehhâr: Müsnedü’l-Bezzâr* (nşr. Mahfûzurrahman Zeynullah), Medine 1415/1994, VI, 442.

¹¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 238 (hâmişinde).

¹¹⁹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 331; Süyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, VIII, 397

¹²⁰ Hâkim bu rivâyetin Buhârî ve Müslim’in şartlarını taşıdığını söylemiş, Zehebî de ona muvafakat etmiştir (bk. *el-Müstedrek*, VIII, 3146).

göstermektedir ki, Abdullah b. Amr'a göre inkârcılar cehennemde ebedî kalacaklardır. Öyleyse onun “cehennemde kimse kalmayacak” sözüyle günahları yüzünden ateşi hak etmiş ehl-i kıbleyi kastettiği sonucu çıkmaktadır.

g) Câbir b. Abdullah. Azâbı inkârcılar için ebedî görüp görmediği tartışmalarında Câbir b. Abdullah'ın biri mevkûf diğeri merfû iki haberi öne çıkar. Birincisi, daha önce bahsi geçen ve Ebû Saîd el-Hudrî'ye de nisbet edilen haberdir. Bilindiği gibi Câbir'in adı orada biri meçhul üç şahıstan birisi olarak yer almaktadır. Ebû Saîd'e nisbeti konusunda söylenenlerin benzeri Câbir b. Abdullah için de geçerlidir. Bu yüzden bu konuda ilâve bir açıklamaya gerek yoktur.

Câbir'e nisbet edilen merfû habere gelince, Abdürrezzâk'ın kaydettiği rivâyete göre, Hz. Peygamber Hûd sûresinin 107-108. âyetlerini okumuş ve “”Bir kavim ileride ateşten çıkacak/çıkarılacak” demiştir.¹²¹ Rivâyet bazı kaynaklarda “Şayet Allah bedbaht olanlardan bir kısım insanları ateşten çıkarıp cennete dahil etmeyi dilerse, bunu yapar” şeklinde nakledilir.¹²² Evvela, rivâyet –sâbit ise- cehennemden çıkacak olanlarla inkârcıların kastedildiği açık değildir. Günahkar müminlerin kastedilmiş olması da muhtemeldir. İnkârcıların kastedildiğini öne sürenler “âyette geçen “bedbaht” (şakî) sözcüğünün cehennemlik de olsa “mümin” için kullanılamayacağını, âyetin siyak ve sibâkının da bunu desteklediğini söylemektedirler. Hâlbuki başta İbn Abbâs olmak üzere birçok İslâm bilgini onlar gibi düşünmemektedirler. O, âyette sözü edilen şakîleri, cehennemden çıkacak olanlar yani ehl-i tevhid; ebedî olarak çıkamayacak olanlar (inkârcılar) olmak üzere iki gruba ayırmaktadırlar. Kaldı ki rivâyet, cehennemde bulunan herkesin çıkacağını belirtmiyor; Allah'ın dilemesine bağlı olmak şartıyla bir grup insanın çıkacağını ifade ediyor. Ehl-i tevhid'den bazılarının günahları yüzünden cehenneme girdikten bir süre sonra şefaate çıkacaklarına dair sahih rivâyetler yer aldığına ve bu konudaki rivâyetlerin bir kısmı Câbir'den geldiğine göre bu merfû haberde sözü edilenleri de söz konusu müminler olarak anlamak daha makul

¹²¹ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, XI, 412.

¹²² İbn Kayyim, *Hâdi'l-ervâh*, s. 347; Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, IV, 476.

görülmektedir. Ölümün öldürülüp, hem cennetliklere hem de cehennemliklere “ebedilik var ölüm yok” hadisi Câbir’den de rivâyet edilir.

Mislim’in rivayet ettiği bir haber göre Câbir, cehennemlik olmuş ehl-i tevhidin şefaate çıkacağını söyleyince, bir kişi kalkıp ona itiraz etmiş ve cehennemden kimsenin çıkmayacağına dair âyetler okumuştur. Bunun üzerine Câbir, Hz. Peygamber’in, Kur’an’da kendisine bahşedileceği bildirilen Makâm-ı Mahmûd ile (şefaate yetkisi) bir kısım insanları Allah’ın cehennemden çıkaracağını söylemiştir.¹²³

h) Şa’bî. Rivâyete göre Şa’bî şöyle demiştir: “Cehennem, iki yurdun hem mamur olma hem de harap olma bakımından en süratlisidir”.¹²⁴ Şa’bî’nin –haber sahih ise- “iki yurt”tan ikincisi ile neyi kastettiği açık değildir. Cenneti kastetmişse, cenneti ebedî, azâbı ise sonsuz görenler için delil olma özelliği yoktur.

Buraya kadar yapılan açıklamalar ışığında şu sonuca ulaşmak rahatlıkla mümkün olmaktadır: Sözü edilen ilk dönem âlimleri, gerçekte, cehennemden inkârcıların değil ehl-i imanın çıkacağı görüşündedirler. Cehennemlik olmuş müminlerin oradan şefaate çıkıp çıkmayacaklarına dair yapılan tartışmalar esnasında söyledikleri genel ve anlamı kapalı sözler, sonraki dönemde bazılarınca yanlış anlaşılmış; kâfirlerin de çıkacağı yönünde yorumlanmıştır. Nitekim müfessirlerin çoğuna göre, ilk dönem âlimlerinden nakledilen rivayetlerde sonlu olduğu dile getirilen cehennem, isyânkar müminlere tahsis edilen en üst tabakadır.¹²⁵

¹²³ Müslim, İman 320.

Şu bilgi de konuyla ilgili tartışmalar açısından önemlidir: Talk b. Habîb anlatır: Ben *şefaati* en şiddetli şekilde tezkib edenlerden birisiydim. Bir gün Câbir b. Abdullah ile karşılaştım. Ona cehennem halkının ebédiliği ile ilgili âyetleri okudum. Bunun üzerine Câbir bana dedi ki: Ey Talk! Sen kendini benden daha iyi Kur’an okuyan, Resûlullah’ın sünnetini de daha iyi bilen birisi olarak mı görüyorsun? Ben tevazu gösterip “Hayır, vallâhi sen Allah’ın kitabını benden daha iyi okur ve anlarsın ve sünneti de benden daha iyi bilirsin” dedim. Câbir dedi ki: Senin okumuş olduğun âyetlerdeki cehennemlikler, müşrik (inkârcı) olanlardır. Amma bir kavim var ki bir kısım günahlar işlemişler ve bu günahlar yüzünden azaba duçar olmuşlar... Şayet ben Resûlullah’ı “onlar ateşten çıkacaklar” derken işitmeseydim, biz de senin okuduğun âyetleri okurduk; şefaatin olmayacağını söyledik (bk. Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, III, 72).

¹²⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân* (Şâkir) XV, 484; İbn Kayyim, *Hâdi’l-ervâh*, s. 347.

¹²⁵ meselâ bk İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, III, 208.

SONUÇ

Cehennem azâbının kâfirler için ebedi olduğuna dair Kur'an'da delâleti zâhir birçok âyet bulunmaktadır. Hz. Peygamber de aynı doğrultuda açıklamalarda bulunmuştur.

Hulûd ve *ebed* gibi kelimeler iddia edilenin aksine Kur'an'da ebedilik anlamında kullanılmıştır.

En'âm 6/128, Hûd 11/107 ve Nebe' 78/23 âyetleri, iç örgüleri, siyak sibakları ve Kur'an bütünlüğü çerçevesinde okunduğunda anlaşılır ki; bunlar, cehennemin sonlu olacağını değil tersine ebedi kalacağını bildirir.

Birkaç âyette uhrevî azaptan "bir günün azabı" diye bahsedilmesi, onun geçici olduğunu göstermez. İlgili âyetlerdeki "gün" ile kıyâmet gününün (haşirden cehenneme kadar olan süre) yani ebedî hayatın başlangıç döneminin kastedilmiş olması daha muhtemeldir. Ayrıca Kur'an'da "gün" tabiri, mutlak zikredildiğinde sınırlı bir süreyi değil mutlak zamanı bildirir.

Hz. Ömer, İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Ebû Saîd el-Hudri, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Amr b. Âs, Câbir b. Abdullah, Şa'bî gibi ilk dönem âlimlerinin cehennemi sonlu gördüklerine dair iddialar isabetli değildir, en azından tartışmaya açık niteliktedir. Bize göre, onlara nisbet edilen sözler, kâfirlerin değil cehennemlik olmuş ehl-i tevhidin cehennemden çıkacağını açıklamaktadır. Şu da var ki, onlara nisbet edilen sözler, İbn Teymiye ve öğrencisi İbn Kayyim'in iddiasına delil teşkil etmemektedir. Çünkü iki âlim, ilgili âyetleri dikkate alarak kâfirlere yönelik azabın sonsuz olduğunu kabul etmektedirler. Ancak cehennemin kendisinin ebedi olduğuna dair nas bulunmadığını öne sürmektedirler. Bu durumda kâfirler için azap ebedidir, ancak ebedi olmayan cehennemin zamanla ortadan kalkmasıyla kâfirler de azaptan kurtulacaklardır. Hâlbuki yukarıda isimleri geçen selef ulemasına nisbet edilen sözler, cehennem var iken bir kısım insanların oradan çıkacağını bildirmektedir. İbn Teymiye ve benzer görüşü paylaşanların düştükleri çelişkiyi en iyi ortaya koyanlardan birisi Muhammed b. İsmail es-San'ânî (ö. 1182/1768) olmuştur.¹²⁶

İlâhî rahmetin genişliği ve kuşatıcılığı, kâfirlerin cehennemde ebedi kalmalarına mani değildir. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Bakara

¹²⁶ San'ânî, *Refs'u'l-estâr* adlı çalışmasının muhtelif yerlerinde buna işaret etmiştir.

sûresinin 81-82. âyetlerinin tefsiri münasebetiyle kaydettiği şu ifadeler – ifadelerde bazı değişikliklerle birlikte- önemlidir:

“Artık buna karşı, ilâhî rahmetin ilâhî gazabı geçmiş olması nazariyesine dayanarak seyyiat ile kuşatılmış ve kalplerinde imanın zerresi kalmamış olanların dahi ateşte ebedi kalmayacaklarını tevehhüm etmek Yahudilerin “sayılı günler” kuruntusuna (ümmiye) düşmek ve ilâhî adaleti inkâr etmek demektir. İlâhî rahmetin gazabı geçmiş olması ve rahimiyet ile tezahürü, seyyiatın ebedi azap ile cezalandırılmasını; sırf kötülük kesilmiş olan nefislerin ceza gününün mâlikinin huzurunda ebedî mağlubiyetlerini iktiza edeceği unutulmamalıdır. İlmi hikmeti Kur’an’a nazaran âhiret âlemi bir neş’eti sâniyedir ve şüphe yok ki neş’eti sâniyenin tohumu neş’eti ûlâdan, yani dünyadan gidecektir. Binaenaleyh dünyadan gidişinde seyyi ile muhat olan nefsin neş’eti saniyesinde cezâi seyyieden başka bir şey tasavvur etmek, neş’eti sâniyeyi neş’eti ûlâ farzetmek gibi bir tenâkuz olur. Fakat seyyie tamamen nefsi ihata etmemiş ve o nefiste zerretenma bir ruhi hayır kalmış olursa, işte o zaman ilâhî rahmetin gazabı geçmiş olması, o nefsin nârda ebedi kalmayarak âkıbet halas olabilmesini iktiza eder” (bk. *Hak Dini Kur’an Dili*, I, 396).

Summary

Eternity of Hell in the Qur’an

Duration of Hell (or, divine punishment in the Hereafter) is one of the obscure matters in the Qur’an. This problem arises, essentially, from some statements of Qur’an and Prophetic Tradition. There is not absolute agreement on this matter among Muslim scholars. While most of them believe that Hell is eternal, a few accept it as not everlasting.

In this article I tried to analyse the latter’s arguments especially those belong to the Qur’an, with a critical way.